

Галина ТИМОШИК

СТАРΟΣЛОВ'ЯНІЗМИ У ТЕКСТІ ПЕРЕКЛАДУ СВ.ПИСЬМА
П.КУЛІША ТА І.ПУЛЮЯ

У перекладі Св.Письма, здійсненого П.Кулішем та І.Пулюєм (1871), серед різноманітних лексичних засобів стилістики найбільш численними є старослов'янські, які оздоблюють текст перекладу, надають йому особливого молитовного характеру.

Як відомо, під час перекладу білінгв має справу з двома мовами: мовою, з якої перекладає (мовою оригіналу) і мовою, на яку перекладає (цільовою мовою). У зв'язку з цим цікаво з'ясувати, яке місце у даному випадку автори відводять третій мові – старослов'янській, яка у вигляді численних вкраплень органічно функціонує в перекладі. Беззаперечним є той факт, що впродовж тисячолітнього використання старослов'янська мова набула сакралізованого сенсу і стала мовою релігії в усьому слов'янському світі – нарівні з гебрійською та грецькою. П.Куліш стверджував, що старослов'янська мова повинна стати постійним джерелом запозичень для української літературної мови: “Наша мова із простонародної вступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із Св.Письма...”¹. Отже, звернення перекладачів до старослов'янських слів не було випадковим, воно зумовлювалось впливом перекладної техніки Кирила і Мефодія або ж неможливістю віднайти в тогочасній українській літературній мові влучне слово для перекладу, а передовсім – визначалось мовною політикою П.Куліша. Свої погляди щодо шляхів розвитку української літературної мови П.Куліш виклав у численних працях літературного чи епістолярного жанру. Ними він керувався і при перекладі Св.Письма.

Значну кількість у цьому перекладі становлять уривки фраз, які П.Куліш у вигляді цитат без змін переніс з церковнослов'янського тексту: “*Рече Господь*”, “*Глаголючи, О блажен еси Израїлю*”, “*По глаголу твоєму Владико*”, “*Благословен грядущий*”, “*Агнецъ Божий*”, “*Благословенна еси між женами*”, “*Чист еси і благ*”, “*Яко маючий власть*”, “*усі глаголи свої в слухи людям*”, “*на оставленне грѣхѣв*”.

У тексті перекладу також натрапляємо на автентичні старослов'янські утворення (фраземи), переклад та інтерпретація яких до цього часу залишаються дискусійними. Так, у перекладі молитви “Отче наш” рядок “*И не введи у спокусу*” (у П.Куліша), який старослов'янською звучить: *И не введи нас въ напастъ і спокоусоу*; а в грецькому оригіналі: καὶ μὴ εἰσέγῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, πειρασμός дослівно означає “випробування, спокуса”. На думку І.Огієнка², переклад цього рядка П. Кулішем, незважаючи на його дослівність, є семантично неточним, бо Бог не може спокушати.

Старослов'янські в тексті перекладу П.Куліша та І.Пулюя відрізняються за такими ознаками: 1) неповноголосі сполучення з **-ла-, -ра-**: *Владика, глас, благо, блаженство, власть, властитель, вражда*; 2) звукосполучення **жд**: *нужда, жажда, новорожденне, рождати*; 3) літери **щ**: *суций, грядущий, будущина*; 4) літери **є** на початку слів: *єдиnorodний, єдиний, єдиненне* (паралельно з літерою **є** в тексті перекладу використовується **о**: *один, однушно*); 5) слова з наростками **-иє** (у тексті перекладу Нового Завіту кількість

¹ Цит. за: Терех Ю. Кулішеві листи і Куліш в листах // Терех Ю. Третя сторожа. Київ, 1993. С.78.

² Огієнко І. “И не введи во искушение” – И не введи в спробу // Рідна мова. 1936. П.7–8. С.293–294.

їх дуже обмежена): *чоловіколюбие, беззаконие, подобие, неподобие*. В інших випадках ці або схожі до них слова звучать як: *беззаконне, впованне, даянне, діянне, благословенне*.

Суттєвими словотвірними ознаками, характерними для виявлених у тексті перекладу старослов'янських префіксів: 1) **воз-**(**вос-**): *воздав, воскресенне*; 2) **из-**(**ис-**): *избавленне, исповідую*; 3) **пре-**(**при-**): *премудрость, премножество, прелюбодіяння, примиренне, примирьє, приношенне*; 4) **со-**: *сознанне, сотворінне, совершаю, сокрушаю, сохрани*; 5) **пред-**: *предтеча, предложенне* та ін. Крім того, автори перекладу паралельно використовують старослов'янські й українські префікси, наприклад: **со-/по-/з-**: *согрішити, погрішити, згрішити; соблазнь, поблазнь, зблазнити; воз-/од/- від-: *воздати, оддати, віддавати*.*

Старослов'янські визначаються і суфіксальними формантами, найуживанішими з яких є: 1) **-знь**: *боязнь, приязнь*; 2) **-ств(о)**: *убозство, царство*; 3) **-ин(я)**: *милостиня, святиня*; 4) **-тв(а)**: *молитва, жатва*; 5) **-тель**: *родителі, распинателі, учителі*; 6) **-ость**: *ветхость, лютость, милость*; 7) **-иц(я)** (**-ниц(я)**): *блудниця, дверниця, дівиця*; 8) **-ник**: *блудник, законник, довжник*; 9) **-ин**: *израилянин, жидовин*; 10) **-ець**: *творець, телець, жнець, старець*. Також досить розповсюдженими є суфікси дієприкметникового походження: **-ущ-/ющ-/**: *грядущий, будущина, суцый, глаголющий; -ащ-/ящ-/: *молящий*.*

У складених словах, які простежуються в тексті перекладу, можна виділити ряд компонентів старослов'янського походження, зокрема: 1) компоненти **добро-**, **зло-**: *добродіяння, злодіяння, злорікь*; 2) компонент **бого-**: *богоненавидник, богоподобний*; 3) компонент **благо-**: *благословенне, благочестє, благовістє, благовістєуванне*; 4) компонент **лже-**: *лжебрат, лжепророк, лжеапостол*, 5) **блудо-**: *блудодіяння*; 6) **любо-**: *любодіяння*; 7) **мужо-**: *мужоложник*; 8) **перво-**: *первородство, первоплід, перворідень*; 9) **чоловіко-**: *чоловіковгодник, чоловікогубець, чоловіколюбие*.

У тексті перекладу наявні численні дієприкметники, що, безперечно, продиктовано церковнослов'янською перекладною традицією. Поверхнєве зіставлення грецького і церковнослов'янського текстів дає підстави стверджувати, що церковнослов'янський варіант перекладу, який був буквальною за своїм типом, успадкував дієприкметникову систему грецької мови Нового Завіту. П.Куліш та І.Пулюй передавали дієприкметникову систему оригіналу так, як це було зроблено у церковнослов'янському варіанті перекладу, не вдаючись до описових конструкцій.

Кількість старослов'янських, використаних авторами перекладу, звичайно, не обмежується тими, які ми навели як ілюстративний матеріал. Старослов'янські становлять приблизно 14% від усієї лексики тексту перекладу Св.Письма. За нашими спостереженнями, найбільш уживаними є такі старослов'янські: *ректи, глаголити, глаголючий*. У євангельських текстах старослов'янські трапляються майже в кожному рядку, що, на думку авторів, надає тексту особливого відтінку в семантиці та стилістичному забарвленні. Численна група слів-старослов'янських, походження яких підказується релігійною семантикою, зокрема *утроба, ложе, діва, живот, глагол*, уживаються в тексті паралельно з відповідними українськими словами: *лоно, постіль, дівчина, життя, слово*.

Таким чином, перекладачі, очевидно, мали на меті довести, що старослов'янські й українські слова рівноправні, мають однакове право на існування. Використання П.Кулішем та І.Пулюєм старослов'янських в аналізованих текстах стилістично увіразнює їх, надає їм тієї особливої патетики в звучанні, яка характерна для сакральних творів.

Надія АШИТОК

**ВНУТРІШНЯ ФОРМА НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ,
ПОХІДНИХ ВІД СЛОВ'ЯНСЬКИХ І НЕСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЕТИМОНІВ,
У СВІТЛІ АДАПТАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ**

У працях з загальної лінгвістики Фердинанд де Сосюр писав, що реально існують тільки такі діалекти, які постійно зазнають впливу чужорідних елементів¹. Універсальність феномену запозичення, відомого у всі часи і у всіх народів, пояснюється самою природою мови, яка є різновидом суспільної діяльності людства і має безпосередній зв'язок з будь-якими іншими її різновидами. Тільки у суспільстві могла виникнути мова і тільки у ньому вона здатна існувати. У будь-якому акті комунікації йде обмін думками, знаннями, що, власне, і є основою запозичення. Традиційно у мовознавстві виділяють два типи запозичень: внутрішньомовні і міжмовні, або іншомовні. Особливу увагу лінгвісти приділяють іншомовним запозиченням, надмір яких може бути небезпечним для самобутності мови-рецептора. У сучасному мовознавстві під процесом запозичення (деякі дослідники через некоректність терміну *запозичення* схильні замінювати його терміном *міжмовне контактування*²) розуміють факт проникнення не тільки іншомовного слова у чуже для нього мовне середовище, а й адаптаційні процеси, під дією яких таке слово суттєво змінюється у семантичному і формальному планах. Внаслідок згаданих трансформацій запозичене слово може лише віддалено нагадувати слово-етимон, яке часто стає імпульсом для словотворення і будівельним матеріалом, що використовується при цьому. До того часу, доки діють адаптаційні процеси, доки використовуються власне не іншомовні слова, а запозичення, загрози для самобутності і своєрідності мовної системи рецептора немає. У мові-рецепторі іншомовні слова змінюються фонетично і граматично. Семантична еволюція властива запозиченням не тільки у момент проникнення в іншу мову, а й під час їх функціонування у цій мові. Переходячи з однієї мови в іншу, запозичені слова позбуваються полісемічності слова-джерела і часто вживаються лише з одним значенням, втрачаючи при цьому асоціативні зв'язки, властиві для іншомовного слова у рідному для нього мовному середовищі. Наприклад, північно-добржанське *фуртуна*, що означає “буря на морі”, збігається лише з одним із значень багатозначного італійського слова-етимона *fortuna* – “щастя, доля, шторм”.

При переході з однієї мови в іншу семантична структура іншомовного слова взагалі не може зберегтися, а у момент запозичення це слово набуде значення, не відомого у мові-джерелі. Наприклад, від багатозначного угорського *czomag* – “посилки, багаж” утворене *цолог* – “останні сили”, а від сербо-хорватського *budžak* – “закуток, кут” походить балвансько-стрімське *буджак* – “запічок”.

Похідність основи іншомовного слова при переході з однієї мови в іншу також втрачається, через що для запозичень часто властива непохідність і відсутність моти-

¹ Фердинанд де Сосюр. Заметки по общей лингвистике. Москва, 1990. С.35.

² Акуленко В.В. Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології // Мовознавство. 1997. №1. С.12–19.

вації. Наприклад, одеське похідне *бузлук* – “прив’язана до підошви підкова з шипами на лід” утворене від тюркського *buz* – “лід” з іменниковим суфіксом *lug*. Навіть якщо від іншомовного слова у мові-рецепторі слова утворюються за допомогою властивих для цієї мови афіксів, ці слова не стають етимологічно прозорими через незрозумілість кореневої морфеми. Так, немотивованими є бойківські запозичення *фуйтувати* – “мучити, допикати”, утворене від угорського *foltaki* – “задушувати”, та дієслово *файфляти* – “обмовляти, зводити наклеп”, етимологом якого є польське *fafla* – “велика нижня губа, що звисає”. Семантична розбіжність запозиченого слова і слова-етимона деколи настільки значна, що для семантичних структур цих слів властива антонімічність. Наприклад, південнолемківське *сігер* – “напевно” перебуває у контрадикторних відносинах з румунським словом, від якого походить, *sigur* – “певно, очевидно”. Ймовірно, така суттєва семантична розбіжність зумовлена нечіткою оцінювальною позицією осіб, при спілкуванні яких використовувалось це слово. Південноволинське *балаган* – “землянка” має антонімічні відносини з османійсько-перським етимологом *bālāgān* – “горішня кімната”. У цьому випадку семантичний розвиток запозичення, можливо, базується на спільному значенні “низька придатність житла для проживання в ній людини”.

Переходячи з однієї мови в іншу, запозичене слово втрачає внутрішню форму, під якою, на думку О.О.Потебні, слід розглядати образ, що лежить в основі найменування. Внутрішня форма найтісніше пов’язана з проблемою номінації й асиметричності мовного знака. У процесі номінації слово у плані вираження подає не весь зміст позначуваного, а якусь певну його рису, яка й стає визначальною в способі означення денотата, для якого властива безліч ознак. У подальшій мовній практиці ми переважно не бачимо перед собою названого денотата – слово як знак замінює його. Сприймаючи словесний знак, ми викликаємо у нашій уяві ідеальний образ денотата, пов’язаний у нашій свідомості з цим знаком. Ідеальний образ майже ніколи не збігається з образом конкретного явища, це майже завжди узагальнюючий образ багатьох явищ, у якому суб’єкт вбачає значно більше інтегральних, ніж диференціальних ознак. Оскільки денотат має велику кількість ознак, а поділ їх на інтегральні і диференціальні здійснюється суб’єктами в деяких випадках по-різному, запозичене слово може семантично еволюціонувати у діалекті-рецепторі інакше, ніж слово-етимон. Наприклад, семантичний розвиток османійського *cambar* – “акробат, джигіт, торговець кіньми” міг відбуватися таким шляхом: людина, що їде на коні – людина, що працює на коні – торговець кіньми. Північнодобружанське *джамбаз* – “коняр, торговець кіньми”, етимологом якого є згадане османійське слово, семантично еволюціонувало інакше: людина, що торгує кіньми – людина, що доглядає за кіньми.

При вторинній номінації, при спробі позначити денотат через його порівняння з іншими, уже пізнаними, ідеальний образ денотата, що пізнається, накладається на ідеальний образ уже пізаного, який можна кваліфікувати як ідеальний співобраз. Наприклад, закарпатське *болган* – “велика піч” походить від румунського *bolohán* – “труда, великий камінь”. На закарпатському мовному ґрунті слово *болган* набуло вузького, спеціального значення – “піч у парильниці-повітці, щоб підігрівати колесо у млині взимку”. У давнину під печами робили яму замість піддувала, через що слово *болган* у закарпатських діалектах набуло ще значення “яма-засідка, звідки стріляють диких звірів”. Від значення “яма” утворене ще одне значення слова *болган* – “землянка”. При кожному із перелічених підходів ідеальний образ попереднього денотата накладався на ідеальний образ наступного.

Виникнення кожного нового з значень не пов'язане безпосередньо з уже відомим для номінанта попереднім значенням. “Слово, хоча воно і створене на основі внутрішньої мотивації чи на основі певної ознаки, – писав В.А.Звегинцев, – співвідноситься (чи називає) з предметом не опосередковано, не через первинну ознаку, а безпосередньо з самим предметом”³. При вторинній номінації в основу нової номінативної одиниці кладеться ознака, спільна для обох денотатів: того, що пізнається і пізнаного. Часто така ознака є для них найбільш суттєвою, релевантною. Наприклад, північно-добружанське *теракона* – “димовідвід від печі до димаря” утворене шляхом метонімії від румунського *soba de teracota* – “кахлева піч”, *teracota* – дослівно “кахлева”. Утворення північнодобружанського згаданого слова було б неможливим, якби румунське *teracota* не використовувалось для визначення печі взагалі і не було б еліпсом румунського *sobă de teracota*. Неможливим було б існування в згаданих українських говірках ще одного значення слова *теракона* – “лежух”, яке проблематично було б пов'язати з етимологічним угорським *teracota* – “кахлева”, якби в уяві мовців не виникав образ печі й образ людини, яка лежить на ній.

Незалежно від характеру номінації – первинної чи вторинної – формується внутрішня форма-образ, що кладеться в основу словесного знака. В обох випадках внутрішня форма “ВФ існує ніби у двох іпостасях, по-перше, з позицій генези номінативних одиниць, як інструмент перекладення думки на іншу мову, по-друге, з позицій уже створеної одиниці, як істотний у своїй природі спосіб структуризації найменування”⁴.

Наявність спільних для мовних систем лексичних одиниць – важливий фактор мовної інтеграції. Проте інтеграція відбувається на всіх мовних рівнях, особливо суттєвою у цьому плані є семантична розбіжність між словом-джерелом і запозиченням. Факт існування лексичних запозичень свідчить як про інтеграцію, так і про дезінтеграцію мовних систем. А семантична еволюція запозичень, які часто можна розглядати як своєрідні новотвори у мові-рецепторі, є одним із способів збереження самобутності мови.

Ольга ПАЛАМАРЧУК

ВІДТВОРЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ОНІМІВ ЯК ПРОБЛЕМА ТРАНСЛАТОЛОГІЇ

Оніми, як відомо, становлять одну з високофреквентованих категорій лексики кожної мови, тому їх точне відтворення як при перекладі, так і в процесі запозичення (що нерідко пов'язано з певними труднощами) має неабияке значення. Складність питання про передачу власних імен обумовлюється тим, що вони посідають своєрідне, відмінне від усіх інших слів призначення у процесі людського спілкування. Цим зумовлений і специфічний підхід до відтворення ономастичної лексики порівняно з іншими лексичними одиницями.

Для відтворення власних імен засобами іншої мови використовуються три основні способи: практична транскрипція, яка може супроводжуватися морфемною заміною, транслітерація і власне переклад. У художньому творі, як правило, існують дві

³ Звегинцев В.А. Семасиология. Москва, 1957. С.192.

⁴ Снитко Е.С. Учение О.О.Потебни о внутренней форме слова и его судьба в современной лингвистике // Русское языкознание. 1991. №22. С.44.

самостійні, але досить тісно пов'язані між собою групи онімів: власні імена, що склалися природним шляхом, і штучно створені, придумані. Останні, в свою чергу, можна поділити на оніми, що вживаються у реальній дійсності (поряд з природними іменами), і книжні (характеристичні, “промовисті”) імена та назви.

Природні власні імена виконують у художньому творі своє основне призначення – називати конкретних істот, предмети, об'єкти тощо. Для відтворення таких чеських ономастичних одиниць в українських перекладах як основний спосіб передачі використовується транскрипція; у протранскрибованій формі вони вводяться у текст перекладу, що дає змогу зберегти їхнє національне “вбрання”, а отже, й національний колорит “чужого” твору: Гонза, Пепа, Ярміла, Ружена, Маркета, Новак, Новакова, Червена, Шкворецький, Грабалова та ін.

Особливих проблем при передачі чеських власних імен засобами української мови, як правило, не виникає: Jaroslav, Václav, Miloš, Jana, Jakub передаються однозначно – Ярослав, Вацлав, Мілош, Яна, Якуб і т.д. Деяка різновариантність ймовірна лише в тих випадках, коли в чеських онімах трапляються звуки і звукосполучення, не характерні для української мови: Jiří, Vavřínek, Plzeň, Říp.

Значно більше непевності і коливань спостерігається у тих випадках, коли треба відтворити ім'я, утворене із праслов'янських коренів, у яких сполучення тих самих елементів у ході історичних змін давало різні результати. У кожному з таких випадків доводиться вирішувати питання, що доцільніше: відображати фонетичний колорит мови-джерела чи відшукувати історико-порівняльні відповідники: Vladimír – Владімір, Володимир, Svatopluk – Сватоплук, Святополк.

Лише незначна частина природних власних імен за традицією перекладається або подається в усталеній формі: Český Les – Чеський Ліс (назва гір), Bedřich Engels – Фрідріх Енгельс.

Для відтворення ж “промовистих” власних імен у художніх перекладах транскрипція практично не прийнятна, оскільки такі імена, по суті, завжди є своєрідним тропом, що використовується автором із стилістичною метою для характеристики своїх героїв, місця дії і т.і. У художньому творі, як стверджує І.Левий, подібні імена виконують функцію не тільки номінативної, а й означальної, характеристичної лексичної одиниці, рівнозначної метафорі або порівнянню.

“Промовисті” (сміслові) власні імена, називаючи дійову особу або середовище, одночасно й характеризують їх, оскільки вони “самі говорять”, бо мають своє семантичне наповнення й експресивну внутрішню форму (порівн. назви міст Balíkov, Zarádakov). Саме тому відтворення таких чеських ономастичних одиниць в українському перекладі завжди стає непростою проблемою. Ускладнюється вона ще й тим, що це питання рідко розглядається на матеріалі перекладів із слов'янських мов.

Обов'язковою умовою повноцінної передачі семантично наповнених імен є необхідність просвітлити наявну в них смисловою й експресивною інформацією, зберігши національно-культурний компонент семантики, тому способи відтворення інформації, що міститься у таких образних найменуваннях, повинні відрізнятися від принципів передачі, які використовуються для звичайних, називних імен. Характеристичне ім'я потребує і від читача оригіналу, і від читача перекладу усвідомлення смислу внутрішньої форми і сприйняття його образності.

За своєю морфемною будовою власні імена і в чеській, і в українській мовах складаються з чистої основи або основи з ономастичним формантом. За основу може бути використаний практично будь-який апелятив, якщо семантичне значення його основи ясне і зрозуміле (бо ж воно несе експресивний, оціночний смисл імені).

Перекладацька практика засвідчує в цьому плані як успіхи, так і промахи перекладачів, коли, зважаючи на труднощі відтворення “промовистих” імен, перекладач відмовляється від віднайдення еквівалента, пропускаючи або ж транскрибуючи його. Так, для чеської власної назви **Hloupětín**, значення якої в оригіналі подається у виводі (kde byli hloupi, tam se přezdívalo Hloupětín), у старішому російському перекладі було знайдено вдалий відповідник – місто Глупов. На жаль, в українському (як і в пізніших російських) перекладі Б.Немцовой цей ойконім замінений описовим зворотом або протранскрибованою формою Глоупетин. Цілком очевидно, що подібні назви використовуються автором для характеристики своїх персонажів і середовища, в якому вони живуть, тому втрати від їхньої транскрипційної передачі досить відчутні, оскільки лишається тільки натяк на підтекст, атмосферу чужої мови, а сам онім для українського читача позбавлений змісту.

Великі труднощі підстерігають перекладача і при передачі семантично значущих власних імен, побудованих на грі слів, що спеціально розтлумачується автором оригіналу. Так, речення з перекладу “це були хлопці з Драздян, а не з Бероуна” не дає українському читачеві будь-якої додаткової інформації, хоч з тексту оригіналу цілком органічно випливає, що “ці хлопці не збиралися “брати” дівчат (тобто одружуватися), а лише дразнили їх”.

Треба зазначити, що в деяких випадках надзвичайно важко, а то й неможливо відтворити “промовисте” власне ім’я, що викликає певні асоціації, натяки, зрозумілі носієві мови при відсутності подібних моментів у мові перекладу, але це зовсім не означає, що треба відмовлятися від творчих пошуків. Саме тому невиправданою і неадекватною є, на нашу думку, передача характеристичних чеських прізвищ в українських перекладах за допомогою транскрипції: порівн., наприклад, pan Vudřihost – пан Видржігост. Наскільки семантично насиченим став би онім пан Деригість!

Таким чином, відтворюючи в українському перекладі чеські оніми, необхідно зберігати їх національно-культурну семантику, а “промовисті” імена передавати словесними відповідниками з урахуванням стилістичної та художньої функції. Для відображення внутрішньої форми таких онімів слід використовувати переклад з об’язковим збереженням оцінно-характеристичного навантаження цих одиниць.

Ольга РІПЕЦЬКА

СТРУКТУРНІ ТИПИ В СЛОВ’ЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІЙ ОЙКОНІМІЇ

У другій половині ХХ ст., коли топоніміка різних мов сформувалась в окрему галузь ономастичної науки, появилася низка праць про комплексне вивчення двомовної ойконімії слов’янсько-німецьких земель. Це насамперед фундаментальні опрацювання давньополабської ойконімії славіста Р.Траутмана¹.

Багатий ойконімний матеріал різних регіонів серболужицьких земель лінгвістично інтерпретується у серійних томах “Deutsch slawische Forschungen zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte”.

¹ Trautman Reinhold. Die Elb- und Ostseeslavischen Ortsnamen. T.1. Berlin, 1948. T.2.; Berlin, 1949; Його ж. Die slavischen Ortsnamen Meckenburgs und Holsteins. Berlin, 1950.

Теоретичні питання окремих видів онімів на землях слов'янсько-німецьких контактів розглядаються у різних аспектах на сторінках міжнародних тематичних збірників "Onomastica Slavogermanica".

Заслужують на увагу ґрунтовні дослідження слов'янсько-німецької топонімії ономастичною групою, очолюваною видатним німецьким ономастом Ернстом Айхлером.

Топонімія, включаючи ойконімію, тобто сукупність власних назв населених пунктів, східнонімецьких земель, побудована на слов'янському мовному субстраті, у якому виділяються полабська та серболужицька зони. Якщо на повністю онімецених землях слов'янські ойконіми є субстратними утвореннями, то у Нижній і Верхній Лужиці, у місцях сукупного проживання серболужицького населення, зберігається основна слов'янська лексика з її загальними і власними назвами.

У системі сучасної слов'янсько-німецької ойконімії виділяються типи ойконімів слов'янського походження й ойконімні типи, перенесені з західнонімецьких земель.

Визначальною структурною ознакою того чи іншого ойконімного типу вважається топоформат, тобто повторюваний у ряді ойконімних утворень суфікс або інший компонент композита. Для німецьких ойконімів, серед яких переважають композити, характерними є серійні основні компоненти, наприклад *-dorf*, *-hain*, *-berg*, *-burg*, *-bach*, *-tal*, *-hagen*, *-rode*, які мають опору в сучасних німецьких апелятивах.

Слов'янським онімеценим утворенням притаманні суфіксальні форманти, наприклад: *-itz*, *-ow*, *-in*.

Ретроспективний аналіз ойконімного матеріалу дає змогу встановити, на базі яких структур виникли відповідні ойконімні типи, а також виявити основні способи онімечення слов'янських ойконімів.

Характерними явищами в процесі засвоєння німецькою мовою слов'янських ойконімів є перерозподіл їх морфемного складу, перехід певних голосних у ненаголошеній позиції в голосний *e* і метатеза звукових сполучень *r*, *l*, *n* з наступним голосним як у середній, так і кінцевій позиції *er*, *el*, *en*, які збіглися з однозвучними суфіксами, широко розповсюдженими у німецькій лексиці.

Внаслідок морфемного перерозподілу слов'янських ойконімів їхні суфікси, які починалися з голосної, розширювалися за рахунок попередньої приголосної. Таким чином, один онімечений слов'янський ойконімний тип розколювався на декілька варіантів, наприклад: *-itz*, *-nitz*, *-ritz*, *-litz*, *-witz*, (*Jaritz*, *Mellnitz*, *Mozkritz*, *Görlitz*, *Krauschwitz*). *-in*, *-tin*, *-lin*, (*Trebbin*, *Raggentin*, *Treplin*) *ow*, *kon* (*Balow*, *Gnevkon*).

Навпаки, декілька ойконімних типів з тим самим приголосним у форманті об'єднувалися, як правило, в один структурний онімечений тип, наприклад: *-en* *-in*, *-any*, *-añ* – (*Dissen*<*Dešno*, *Jahmen*<*Jahmno*, *Griebech*<*Gribno*, *Dahlen*<*Dolane*, *Neußen*<*Nižane*, *Treben*<*Dreóane*; *Drogen*<*Drogañ*, *Jorden*<*Jordañ*, *Mehren*<*Merañ*).

Морфемна структура слов'янських префіксальних ойконімів упрощувалася у слов'янській мові шляхом злиття префікса з кореневою частиною: *Podgro-dici*>*Baderitz*, *Zagorici*>*Sageritz*, *Zablötici*>*Zabeltitz*.

Результат онімечення слов'янських ойконімів міг залежати і від фонетичних особливостей східнонімецьких діалектів. Так, у нижньонімецькій діалектній зоні збереглися основні фонетичні ознаки деяких слов'янських формантів, наприклад: *-ow*, *-in* (*Grabow*, *Tornow*; *Trebbin*, *Tessin*), тоді як у середньонімецькій зоні ті ж форми повністю збіглися з формантами німецьких ойконімних типів на *-ou*, наприклад: *-ow*>*-au* (*Luckau*, *Buckau*), порівн. нім. *Schönau* *-in*>*-en* (*Treben*, *Thiesen*), порівн. нім. *Linden*.

Як бачимо, один і той же слов'янський ойконімний тип у німецьких діалектних зонах інколи розщеплювався на два окремі типи.

Однією з характерних рис організації ойконімних систем багатьох мов є повторюваність однозвучних ойконімів. На німецьких землях з слов'янським етнічним субстратом однозвучні ойконіми трапляються в найменуваннях декількох і навіть кільканадцяти населених пунктів, наприклад: **Friedersdorf, Waltersdorf, Kunnersdorf, Neucndorf, Miltitz, Göritz, Irabow, Buckow, Wollin, Gallin**.

Щоб розрізнити два сусідні поселення, вживають антонімічні означення: **Groß-Klein; Ober-Unter, Ober-Nieder: GroÙbebersdorf-Kleinebersdorf, GroÙkochberg-Kleinkochberg, Oberseifersdorf-Niederseifersdorf, GroÙkienitz-Kleinkienitz, GroÙbehnitz-Kleinbehnitz, Oberpörlitz-Unterpörlitz, Oberbodnitz-Unterbodnitz, Oberlemnitz-Untermannitz, Obercrinitz-Niedererinitz, Oberoderwitz-Niederoderwitz**.

Додавання до ойконімів слов'янського походження німецьких розрізняючих означень значною мірою наблизило їх до німецьких ойконімних структур.

В інтегрованих німецькою мовою слов'янських ойконімах відбулися зміни частини-номовних граматичних категорій, а саме, притаманних іменникам категорій числа та роду. Ті слов'янські ойконімічні утворення, які мали форму множини, у німецькій мові отримали форму однини. Колишні слов'янські ойконіми чоловічого і жіночого роду, уподібнившись до німецьких ойконімів, стали іменниками середнього роду.

Довготривалі слов'янсько-німецькі мовні контакти відображені у двомовних, так званих мішаних ойконімічних структурах, утворених від власних особових імен. Серед такого роду ойконімів переважають слов'янсько-німецькі утворення на **-dorf** і німецько-слов'янські на **-itz**, наприклад: **Dragensdorf Dragsdorf** (від слов'ян. *Drog, Droga*) **Krakendorf** (від слов'ян. *Krak*), **Zachendorf** (від слов'ян. *Časlav*), **Brattendorf** (від слов'ян. *Brat*); **Albertitz**, (від нім. *Albrecht*), **Güntheritz** (від нім. *Gunter, Günter*), **Arntitz** (від нім. *Arnold*), **Bernitz** (від нім. *Bernard*), **Wolfütz** (від нім. *Wolf*).

В інтегрованих німецькою мовою слов'янських ойконімах відбулися зміни частини-номовних граматичних категорій, а саме, притаманних іменникам категорій числа та роду. Всі первісно слов'янські ойконіми, незалежно від того які категорії числа і граматичного роду були їм притаманними, у німецькій мові стали іменниками середнього роду у формі однини.

У висновках наших спостережень необхідно відмітити, що слов'янські топоформанти незмінно збереглися в північній зоні східнонімецьких діалектів (**Buckou, Krakou, Ballin, Warin**). У середній зоні цих діалектів первісні слов'янські форманти уподібнолися до німецьких (**Tornov>Tornau, Klenov>Klenau**, порівн. нім. **Mühlau, Heidenau, Jamno>Jahmen, Lipno>Liepen**, порівн. нім. ойконіми на **-hgen, -hausen**).

Іван ТЕПЛЯКОВ

ДЕЯКІ НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ФРАЗЕОГРАФІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Словникове опрацювання фразеології за роки її існування як самостійної лінгвістичної дисципліни досягло значних успіхів¹, хоча досі помітно відстає від розробки її теоретичних проблем. Підтвердження цього – відсутність сучасних повноцінних тлумачних словників фразеології деяких слов'янських мов, наприклад, македонської, словенської, словацької², що, у свою чергу, гальмує укладання інших спеціальних словників – тематико-ідеографічних, лінгво-країнознавчих, синонімічних, історико-етимологічних, двомовних та ін. Заради об'єктивності слід зазначити, що й існуючі тлумачні словники окремих слов'янських мов, створені на різних теоретичних засадах, суттєво різняться як кількістю включеного матеріалу, так і його якістю. Так, тлумачний “Фразеологічний словник української мови” (у 2-х т. Київ, 1993), на відміну від свого болгарського аналога³, не містить у реєстрі прислів'їв і приказок. Поза увагою українських укладачів залишилися також і не були внесені до реєстру словника крилаті вирази, усталені порівняння, складені терміни, словосполучення типу *египетська робота* і деякі інші сталі звороти, які, на думку упорядників, не мають усіх ознак фразеологічних одиниць (ФО). Такою “стерильністю” щодо відбору матеріалу відзначається відносно невеликий за обсягом (понад 4000 ФО) “Фразеологический словарь русского языка” (Москва, 1968) за редакцією О.І.Молоткова. Практично тих самих теоретичних позицій відбору матеріалу та його структурно-граматичного упорядкування дотримувався і колектив укладачів нового “Фразеологического словаря русского литературного языка конца XVIII–XX вв.” (Москва, 1995) за редакцією О.І.Федорова. Цей словник, який містить близько 7 тис. словникових статей, суттєво доповнив виражальними засобами мови попереднє широко відоме російське видання.

Повною протилежністю до згаданих вище є не менш відомий “Słownik frazeologiczny języka polskiego” (у 2-х т. Варшава, 1967–1968) Ст.Скорупки, котрий (словник), як справедливо вважають дослідники, є словником сполучень слів, оскільки поряд з власне фразеологічними зворотами до його складу включено велику кількість вільних і термінологічних словосполучень. Декілька років тому польська фразеологія поповнилася ще одним словником, концептуально побудованим на інших теоретичних засадах, аніж його попередник. Оскільки “Podręczny słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego” (Варшава, 1997) був задуманий як науково-популярне видання, призначене якнайширшому загалу користувачів, основними критеріями відбору матеріалу до нього стали частотність

¹ В.М.Мокієнко і Т.Г.Нікітіна, наприклад, відзначають, що за останній час укладено понад сто спеціальних словників різних типів російської фразеології (Мокієнко В.М., Нікітіна Т.Г. Словарная разработка русской фразеологии // *Studia Slavica Savariensia*. 1994. №2. S.107).

² Словацьку фразеологію, наприклад, представляє невеликий за обсягом “Malý frazeologický slovník” О.Смешкової (Братіслава, 1974).

³ Нічева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова Кр. Фразеологичен речник на български език. Т.1–2. София, 1974–1975.

вживання усталеного звороту, його приналежність до літературної мови та семантика, що не виводиться або лише частково виводиться зі значень його компонентів. Отже, реєстр нового словника, за термінологією В.В.Виноградова, становлять: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні словосполучення та звороти-компаративи. Зважаючи на основне призначення видання, автори (Ст.Бомба, Г.Дзямська, Я.Ліберек) відмовилися від традиційної системи стилістичних позначок і замінили її багатим ілюстративним матеріалом, ексцерпованим із художньої і науково-популярної літератури, публіцистики і преси Польщі останньої чверті ХХ ст.

На особливу увагу заслуговує “Slovník české frazeologie a idiomatiky” (Т.1. Прага, 1983; Т.2, 1982; Т.3. 1994), підготований спільно колективом співробітників Інституту чеської мови та викладачів філософського факультету Карлового університету в Празі. Дане видання вигідно відрізняється від решти тлумачних фразеологічних словників слов’янських мов не лише тим, що в ньому зібрана практично вся сучасна фразеологія (у широкому розумінні слова) літературної і розмовної чеської мови, а й способом розміщення і опрацювання матеріалу*. Так, граматична характеристика зворотів містить інформацію про дефектність або відсутність у них певної морфологічної парадигми, що є, зрештою, типовим для більшості фразеологізмів. Однак основна відмінність даного словника від інших – у поданні семантики фразеологізмів, опис якої складається з двох частин (у першій подаються основні концептуальні умови вживання звороту, специфікуються валентні відношення між його актантами і сіркостантами; друга – містить досить розгорнуту дефініцію самого значення фразеологізму). Отже, контекст і валентність звороту формують значення, яке можна назвати ситуативним (денотативним) і яке разом з основним, поняттєвим (сигніфікативним), становить нерозривну єдність. Без знання цієї єдності не можна точно ідентифікувати значення фразеологізму і правильно його вжити. Продемонструємо це на прикладі звороту *držet se něčoho/něčeho jako klíště*, ситуативна прив’язка котрого у словнику фіксується в круглих дужках: (“Людина, особливо дитина, інколи тварина через несамостійність або ж зі страху чи небезпеки в незнайомому середовищі щодо сильної більш досвідченої людини або конкретного фізичного предмета”). І далі власне значення фразеологізму: “триматися когось, перебувати весь час біля когось у безпосередній близькості, ходити невідступно (іноді надокучливо) за кимось, шукаючи в ньому опору та захист”. Додамо ще, що обидві частини значення підкріплюються в словнику штучно створеними прикладами, а також іншою інформацією, яка стосується етимології, структури, особливостей функціонування зворотів або їхніх компонентів.

Своєрідність даного тлумачного словника, його відмінність від інших подібного типу полягає також у наявності в ньому семантичного реєстру, що інтегрує фразеологізми, об’єднані загальним значенням, у ширші ідеографічні поля тезаурусного типу. Реєстр допомагає швидко знайти зворот необхідної семантики і, при потребі, ефективно підібрати до нього відповідник із синонімічним або антонімічним значенням. Крім усього іншого, словник у кінці статті подає до чеських відповідні анотовані звороти з англійської, німецької, французької і російської мов, що забезпечує контрастивне дослідження фразеологічних європеїзмів і дає підстави вважати даний словник не лише довідково-тлумачним, а й перекладним.

За способом розробки фразеологічної семантики близький до чеського “Словарь образных выражений русского языка” (Москва, 1995) за редакцією В.М.Телії, кот-

* Згідно з функціональним принципом, перший том словника містить порівняльні звороти, другий – невербальні, третій (складається з 2-х книг) – вербальні вирази. Планується випуск четвертого тому, який охопить граматичні фразеологізми.

рий за своїм призначенням теж є не чисто тлумачним, а тлумачно-тематичним словником. Тематичний принцип укладення матеріалу, як небезпідставно вважають його автори, цілком узгоджується з активним характером словника, що сприяє ефективнішому засвоєнню ідіоматичного багатства мови. Отже, беручи до уваги те, що правильне і точне вживання звороту вимагає не лише знання його значення і певних граматичних правил, а й урахування можливих його смислових відтінків і позамовної ситуації, укладачі словника застосовують новий принцип подання фразеологічної семантики. Воно здійснюється у трьох площинах, тобто складається з тлумачення самого значення, тобто дефініції звороту, зі смислового підтлумачення, завдяки чому висвітлюються деякі додаткові нюанси значення, зумовлені образною природою фразеологізму, та з ситуативного підтлумачення, тобто вказівки на типову ситуацію вживання звороту. Для прикладу наведемо фразеологізм *заваривать кашу*, смислова структура якого у даному словнику має такий вигляд: “Створювати своїми діями несподівано складну і неприємну ситуацію (говориться несхвально). Мається на увазі ситуація, до якої втягнена велика кількість людей. Часто маються на думці необмірковані, неправильні дії”. Подібне тримірне значення у словнику має на меті навчити читачів правил смислового і ситуативного вживання усталених висловів у мовленні, тому цей словник можна використовувати з навчальною метою.

Новим у фразеологічній практиці є введення до дефініції звороту (у вигляді позначок “говориться зі схваленням, з несхваленням”) конотативного значення, котре як складова частина загального фразеологічного значення надає йому експресивності. Традиційно у словнику ця інформація подається після тлумачення значення звороту як його емоційно-експресивне забарвлення (типу схвал., несхвал., презир., зневажлив. і т. і.). По-новому у словнику вирішується і система стилістичних позначок. Так, замість широковживаної ремарки “розм.” (розмовне) вживаються різні позначки, що вказують на соціально-значущі умови вживання зворотів у мовленні. Суспільно-комунікативну доречність чи недоречність вживання окремих зворотів регламентують, зокрема, такі позначки, як “мовленнєвий стандарт”, “неформальне”, “фамільярне”, “грубо-фамільярне”. Зазначимо ще, що до словника додані три покажчики (“Тематичний покажчик ідіом”, “Алфавітний покажчик ідіом” і “Алфавітний покажчик слів-компонентів”), які повинні допомогти користувачеві швидко віднайти потрібний фразеологізм.

Помітною подією у слов’янській фразеології стала поява “Російсько-болгарського тематичного словника фразеологізмів” (В.-Тырново, 1994), підготовленого колективом авторів Велико-Тырновського університету. Двомовні словники подібного типу належать поки що до числа раритетних, хоча, як показала практика, при вивченні іноземної фразеології доцільно керуватися тематико-ідеографічним принципом, за яким фразеологізми групуються навколо визначеної теми або поняття. Така організація матеріалу дає змогу продемонструвати системний характер національної ідіоматики, зокрема структурно-семантичну специфіку її синонімічних рядів, яка може стати предметом для широкого лінгвістичного і країнознавчого коментування. Унікальність болгарського видання полягає не лише в його обсязі (налічує близько 2000 ФО)⁴, а й у широті проблематики, яка включає 6 розділів (I. Всесвіт. Природа; II. Априорні поняття; III. Людина як жива істота; IV. Людина в сім’ї та побуті; V. Внутрішній світ людини;

⁴ Для порівняння: одномовні тематичні “Словарь-справочник по русской фразеологии” Р.І.Яранцева (Москва, 1981) і “Словарь образных выражений русского языка” (Москва, 1995) за ред. В.М.Теля (Москва, 1981) містять відповідно близько 800 і 1000 ФО.

VI. Суспільство. Людина і суспільство). Але основна відмінність даного словника від інших – це надзвичайно широкий спектр тем та їх актуальність. Так, серед 484 рубрик, що становлять розділи словника, присутні як традиційні, “очікувані” теми (наприклад, “Час”, “Простір”), так і цілком нові, навіть “несподівані”, як от: “Психічні захворювання”, “Гігієна”, “Розстріл”, “Війна”, “Наркоманія” і т.і. Словник, на нашу думку, відкриває новий етап у тематичній розробці міжмовної фразеології. Він може бути корисним для дослідників ідіоматики як джерело, а для студентів, що вивчають іноземну мову, – як навчальний посібник. Словник має “Алфавітний покажчик тем і поняттєвих груп” та “Алфавітний покажчик фразеологічних одиниць”, які забезпечують швидке орієнтування читача в матеріалі.

Здійснений огляд нових тенденцій у слов’янській фразеографії кінця ХХ ст. не претендує на повноту і вичерпність, оскільки проблематика фразеографічної теорії є надзвичайно широкою, а напрями практичної фразеографії – досить різноманітні. Зазначимо лише, що однією з найбільш помітних рис сучасної фразеографії є новий спосіб семантизації фразеологічного значення у словниках. Представлення семантики фразеологізму як комплексу значень усіх його аспектів, а саме: сигніфікативного (поняттєвого), денотативного (ситуативного) і конотативного дає змогу глибше проникнути у суть системного значення фразеологізму і правильно та доречно вживати його у мовленні.

Лілія НАЗАРЕНКО

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ЧЕСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ КОМПАРАТИВНИХ МІКРОСИСТЕМ У ПРОЦЕСІ ПЕРЕКЛАДУ

Компаративна фразеологія вимагає особливо уважного підходу при перекладі як з неблизькоспорідненої, так і з спорідненої слов’янської мови, зокрема з чеської. Це пов’язано з тим, що компаративні фразеологічні одиниці (КФО) є таким шаром фразеології, де з особливою наочністю виявляється внутрішня форма мови, багатство її зображальних ресурсів, самобутність національної культури та образного мислення.

Порівнюючи чеську й українську компаративну фразеологію в аспекті перекладу, ми спираємося на розроблений В.М.Комісаровим метод перекладацького зіставлення¹. Метою такого аналізу є вивчення системи відношень, що встановлюється між актами мовлення (геср. мовними одиницями) двох мов у результаті перекладу, при цьому особливе значення надається результатам взаємодії різних рівнів мови і мовлення². Таким чином виявляються спільні й відмінні риси у явищ, що аналізуються, у даному випадку чеської та української фразеологічних компаративних мікросистем.

Оскільки фразеологізм – це складна, багатопланова, поліфункціональна мовна одиниця, в якій взаємодіють два змістові плани, денотативна і конотативна образність, функціонально-стилістичний та емоційно-експресивний аспекти, всі ці компоненти необхідно враховувати при встановленні адекватності відтворення ФО в перекладі.

¹ Комиссаров В.Н. Слово о переводе. Москва, 1973.

² Зорівчак Р.П. Фразеологізм як перекладознавча категорія. Львів, 1983.

Критерії подібності та різних ступенів відмінності між КФО чеської і української мов розглядаються на основі класифікацій перекладацьких відповідників В.М.Комісарова, Я.І.Рецкера, А.Д.Швейцера. Нами виділяються такі групи перекладацьких відповідників КФО чеської та української мов:

1. Абсолютно тотожні КФО (АТО) – це такі КФО чеської та української мов, при зіставленні яких виявляється подібність сигніфікативно-денотативного і кононотативного аспектів фразеологічного значення, лексико-синтаксичної організації, функціонально-стилістичної співвіднесеності. Всі елементи компаративної структури АТО (основа порівняння і порівняльна частина) збігаються. Абсолютно тотожні КФО виникли в чеській та українській мовах на основі однакового образного сприйняття світу, спільності процесів асоціативного мислення, а також завдяки спільним джерелам походження. Такі КФО втілюють у собі життєвий досвід поколінь, уявлення про характер і властивості речей та явищ.

Серед абсолютно тотожних КФО можна виділити:

з анімальним компонентом – hladový jako vlk – голодний, як вовк; věrný jako pes – вірний, як пес; opilý jako svině – п'яний, як свиня; chudý jako kostelní myš – бідний, мов церковна миша; žít jako pes a kočka – живуть, наче кішка з собакою і т.ін.;

з рослинним компонентом – štihlý jako topol – стрункий, мов тополя; být jako ze dřeva – наче дерев'яний; dívka jako jahůdka – дівчина, мов ягідка; třást se jako osikový list – тремтіти, мов осиковий лист; hořký jako pelyněk – гіркий, мов полин і т.ін.;

з компонентом-соматизмом – hlava jako konev – голова, наче макітра; chodí jako bez hlavy – ходить, наче без голови; být bez něčeho jako bez rukou – бути, як без рук; zuby jako perly – зуби, наче перли;

з компонентом, що означає явище природи – to je jako hrom z jasného nebe – наче грім серед ясного неба; lišit se jako noc a den – різнитися, мов день і ніч; rychlý jako blesk – швидкий, як блискавка; jasný jako den – ясний, як день černý jako noc – чорний, як ніч;

з компонентом, що означає фізичний або психічний стан людини – zblédnout jako křída – побіліти, мов крейда; sedět jako na jehlách – сидіти, мов на голках; chodit jako ve snách – ходити, наче уві сні; být/stát/sedět jako přibitý/přimražený – бути, наче прибитий/приморожений.

Невелика група абсолютно тотожних КФО має спільне джерело походження. Це біблійна міфологія: moudrý jako Šalamoun – мудрий, як Соломон; zradit jako Jidáš – зрадити, як Іуда; hezký jako anděl – гарний, як янгол; антична міфологія: hezký jako Apollón – красивий, як Аполлон; sedět jako Cerberus – сидіти, мов Цербер; silný jako Herkules – сильний, як Геркулес...; твори всесвітньої художньої літератури: žárlivý jako Othello – ревнивий, як Отелло; být jako Popelka – бути, мов Попелюшка; žít jako Robinson – жити, як Робінзон; být jako Alenka v říši divů – бути, як Аліса в країні чудес.

2. Семантично тотожні КФО (СТО) характеризуються однаковою семантикою, однаковим сигніфікативним значенням при частковій або повній розбіжності в денотативно-образній структурі порівняння. У подібних КФО-відповідників чеської і української мов збігаються основи порівнянь і відрізняються порівняльні частини. За ступенем семантичної близькості одиниці даної групи КФО поділяються на СТО першого, другого і третього ступенів.

а) СТО першого ступеня є КФО, у яких лексеми, що виступають як предмет порівняння, належать до одного семантичного поля: chodit jako koza po ledě – ходити, як корова по льоду; zdravý jako buk – здоровий, як дуб; voda je teplá jako kafe – вода тепла, як молоко; potřebný jako sůl – потрібний, як хліб;

б) у СТО другого ступеня компоненти порівняльної частини, що є образним стрижнем порівняння, належать до близьких семантичних полів (або мають логічно пов'язані значення): *podobat se jako vejce vejce* – бути схожим, як дві краплі води; *mračit se jako Škaredá středa* – кривитися, як середа на п'ятницю; *vypadá jako by neměl všech pět pohromadě* – у нього наче не всі дома; *je to jako když plivne* – мало, як кіт заплакав;

в) у СТО третього ступеня компоненти порівняльної частини належать до різних семантичних полів. Тотожність значення випливає з загального змісту КФО, і саме тут особливо яскраво виявляється національна своєрідність образного мислення: *být platný jako pes v kostele* – бути потрібним, як п'яте колесо до воза; *spí jako špalek* – спить, як убитий; *sedí ticho jako pěna* – сидить тихо, як мишка; *oškubat jako kavku* – обідрати, як липку.

Рівноцінне відтворення семантико-стилістичних і емоційно-експресивних характеристик чеських компаративних фразеологізмів досягається при використанні в перекладі АТО української мови: “*Od té doby Havlena zmizel, jako by se nad ním zem slehla; prý ho někteří viděli, jak bloumá po ulicích jako stín a něco si pro sebe brumlá.* – Від того часу Гавлена зник, ніби крізь землю запався; кажуть дехто бачив, як він блукає вулицями, ніби тїнь, і щось сам собі бубонить...”

Семантично тотожні КФО є частковими перекладацькими еквівалентами, оскільки вони не завжди повністю відтворюють денотативно-образний, конотативний і функціонально-стилістичний аспекти значення КФО. Наприклад, при перекладі виразу “*Toho rána seděl plukovník Hampl jako hromádka neštěstí*” частковий еквівалент “Того ранку полковник Гампл сидів, як тридцять три нещастя” не передає всіх відтінків значення КФО-оригіналу *být jako hromádka neštěstí*. Це відбувається тому, що чеський компаративний фразеологізм, крім свого основного значення “мати нещасний, розгублений вигляд”, містить додаткове значення “викликати співчуття своїм жалюгідним виглядом, становищем”, що зумовлене конотативними семами слова *hromádka* (купка). Образність цього порівняння підсилюється незвичною сполучуваністю конкретного іменника *hromádka*, що має кількісну семантику, з абстрактним іменником *neštěstí*.

Треба зазначити, що проблема збереження образності оригінального стійкого порівняння стоїть не так гостро, як при перекладі інших розрядів фразеологізмів. Особливістю КФО є те, що виникають вони на базі вільних образних порівнянь шляхом лексичного послаблення компонентів порівняльної частини. Вони поступово втрачають значення предметності, перестають бути засобом конкретного зіставлення явищ і набувають експресивно-оцінної функції. Порівняльна частина перетворюється на інтенсифікатор основи порівняння, характеризує виражену нею ознаку. Послаблення конкретного значення порівняння призводить до стирання образу, що був стрижнем порівняння. Тому його збереження в перекладі у більшості випадків не є обов'язковим. При перекладі образ порівняння КФО оригіналу може замінитися

- 1) тематично близьким образом: *(vojáci) mají prachů jako máku* – ...грошей у них (солдатів), як полови...;
- 2) образом більш загального характеру: *A na vodě mladík s dívkou jako malina* – ...у човні хлопець із дівчиною, як ягідка...;
- 3) тематично далекими: *...ten Josífek se dobře učí, první je ve škole, a roste jako z vody* – ...він добре вчиться, найліпше за всіх, і росте, як на дріжджах;

- 4) абсолютно несхожими: ...byl to univetzitní profesor, a mariáši rozuměl jako koza petrželi –...він був професором університету, а на мар'яжі розумівся, як свиня на перці”.

Відмінності в лексичному наповненні СТО можуть впливати на можливості адекватного відтворення експресивно-емоційного та функціонально-стилістичного потенціалу КФО. Наприклад, мова героїні повісті З.Плугаржа “Хай кинуть в мене каменем...” Верки Данієлової має виразний відбіток “вулиці”, підліткового сленгу. На це спрямований і вибір лексико-фразеологічних засобів для її мовленнєвої характеристики. Але в перекладі фраза “Je, ona nezná Štěpánku! No přece každý kdo tady má větší průšvih, máže ma Štěpánku jako na namydlenej blesk” втрачає просторічні елементи, і, відповідно, свої виражальні властивості: “Кожний, хто має якусь провину, летить у Штепанку, як блискавка”.

Не менш важливою для досягнення адекватності перекладу є відповідність функціонально-стилістичних характеристик КФО оригіналу і КФО перекладу. Чеський компаративний фразеологізм *příjít jako slepý k houslím*, що означає “досягти чогось випадково, не докладаючи зусиль”, звичайно вживається у розмовному стилі мови. В українському перекладі “Пригоди бравого вояки Швейка” пропонується зворот “потрапити, як сливка в лайно”, який є просторіччям і відрізняється від чеського відповідника вульгарною конотацією. Тут доцільно було б використати інший аналог – “потрапити, як карасик у вершу”, що більше відповідає стилістичній характеристиці КФО оригіналу. Отже, семантично тотожні КФО, що відрізняються своєю функціонально-стилістичною характеристикою, є не повними, а частковими перекладацькими еквівалентами.

При наявності фразеологічних відповідників у двох мовах, тобто абсолютно тотожних і семантично тотожних КФО, ефект комунікативного впливу КФО оригіналу і КФО перекладу на читача зіставляється на основі того, наскільки повно відтворюється мовою перекладу конотативний і функціонально-стилістичний аспект значення.

Алла КРАВЧУК

СЕМАНТИЧНА ПРИРОДА КОМПОНЕНТА В ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ, УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ ЛІНГВІСТІВ

У ході вивчення внутрішньоструктурних особливостей значення фразеологічної одиниці (ФО) важливим завданням є встановлення семантичної самостійності окремих компонентів фразеологізму та їх ролі у мотивації фразеологічної семантики. Ця проблема актуальна і в східнослов'янській, і в польській фразеології.

Семантична значимість компонента ФО визначається двома аспектами: з одного боку, роллю компонента у формуванні значення всієї ФО, а з другого – відношенням фразеологічного компонента до свого етимона (слова у вільному вживанні). У першому випадку йдеться про питому вагу компонента в загальній семантиці ФО, а в другому – про його детермінованість або недетермінованість семантикою вихідного слова¹.

¹ *Митина Т.* Фразеологический компонент и его семантическая значимость // Вопросы лексикологии германских языков: Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков им. М.Тореза. Вып.139. Москва, 1979. С.131.

Деякі дослідники безпосередньо пов'язують визначення семантичної природи фразеологічного компонента з розумінням суті ФО: "Фразеологізм, з нашої точки зору, починається там, де закінчується семантична реалізація його компонентів"². В одних працях з'ясування семантичної вартості фразеологічного компонента реалізується в безальтернативних категоричних формах³, в інших (і таких більшість) – у компромісних⁴. Відмова від абсолютизації семантичності або асемантичності компонента ФО зумовлюється врахуванням усієї різноманітності фразеологічного матеріалу за критерієм ступеня ідіоматичності ФО. Виходячи з цього, прийнято вважати, що у фразеологічних сполученнях кожен компонент є семантично наповненим, тоді як у фразеологічних єдностях та особливо у фразеологічних зрощеннях семантика окремого компонента губиться в загальній структурі фразеологічного значення. Саме параметр семантичної мотивованості ФО значенням компонентів ліг в основу фундаментальної класифікації В.Виноградова⁵, яка протягом тривалого часу є основоположною в теорії фразеології. Щоправда, ця чітко сформульована система поділу ФО на одиниці компонентно-сукупної та монолітно-зрощеної семантики зазнає "зривів" у процесі її практичного застосування. Причина полягає передусім у складності встановити чітку межу між ФО різного ступеня ідіоматичності. Таким чином, проблема семантичного статусу фразеологічного компонента нерідко замикається в одне коло з проблемою розмежування більш і менш ідіоматичних ФО (за винятком, звичайно, "крайніх" випадків щодо семантичної подільності або монолітності ФО). Якраз проміжні, серединні ланки ієрархічної в плані семантичної спаяності ФО системи викликають найбільше суперечностей. У зв'язку з цим треба віддати належне спробам лінгвістів розробити об'єктивну методичку практичного семантичного членування ФО і пов'язаного з ним оцінювання семантичної вартості компонента⁶. Особливого схвалення заслуговують ті дослідження, в яких глибинному семантичному аналізу піддається компонентний склад ФО монолітно-зрощеної семантики, що дає змогу виявити широку шкалу семантичної самостійності компонентів у складі ідіом⁷.

Що стосується питання детермінованості–недетермінованості компонента семантикою вихідного слова, то більшість учених (навіть прихильники ослабленої "словності" фразеологічного компонента) визнає, що як використання даного компонента,

² Жуков В. О знаковости компонентов фразеологизма // Вопросы языкознания. 1975. №6. С.36.

³ Подібні висловлювання на користь асемантичності компонентів ФО див: Молотков А. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, 1977. С.26; Ахманова О. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва, 1975. С.171; Grochowski M. Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne. Toruń, 1982. S.24, 26.

⁴ Жуков В. Русская фразеология. Москва, 1986. С.116–133; Жуков В. Семантика фразеологических оборотов. Москва, 1978. С.70, 80; Чернышова И. Фразеобразование как особая область вторичной номинации // Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков им. М.Тореза. Вып.164. Москва, 1980. С.186; Білоноженко В., Гнатюк І. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ, 1989. С.27–28; Кононенко В. Українська народна фраземіка: трансформації образу // Мовознавство. 1993. №5. С.22.

⁵ Виноградов В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Виноградов В. Избр. труды: Лексикология и лексикография. Москва, 1977. С.143–145.

⁶ Порівн. розроблений А.Райхштейном "приём включения" компонента в інші контексти (Райхштейн А. О семантической членности фразеологических единиц // Вопросы романо-германской филологии: Сб. науч. тр. Вып.66. Москва, 1972. С.91–109).

⁷ Митина Т. О факторах семантической значимости фразеологических компонентов // Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков им. М.Тореза. Вып. 250 Москва, 1985. С.46–55.

так і значення цілої ФО **мотивується** семантикою вихідного слова⁸, його конотаціями⁹ або хоча б певними “інгредієнтами” денотативного значення слова¹⁰.

На факті мотивації фразеологічної семантики значеннєвими елементами етимона акцентується в польській фразеологічній теорії. Крім структурної категоріально-граматичної, глобальної символічної та ін., виділяються лексична та стереотипна мотивації ФО,¹¹ які ґрунтуються на семантичних ознаках слова у вільному вживанні (на врахуванні або власне лексичних архісем і диференційних сем, або стереотипних значеннєвих характеристик слова). Участь потенційних семантичних ознак слова в мотивації фразеологічного значення досліджує А.Пайдзінська¹². Виділяючи конотаційні та інші другорядні елементи так званого розширеного значення слів і показуючи, як ці значення мотивують семантику ФО, вона доводить непереконливість існуючого у фразеології положення про незалежність значення ФО від значень її компонентів. За словами А.Пайдзінської, мотивацію багатьох ФО “можна знайти в семантичних характеристиках компонентів”¹³. Особливо це стосується, як наголошують В.Білоноженко та І.Гнатюк, компонентів-соматизмів, лексем на позначення тварин та рослин, які нерідко “програмують створення цілих фразеологічних серій”¹⁴. Іншими словами, йдеться про свого роду “активні” стрижневі компоненти ФО. В.Жуков виділяє кілька груп семантично маркованих компонентів, визначальних у мотивації значення ФО, серед яких називає ономастичні компоненти. Проілюструємо останню тезу деякими прикладами польських фразеологізмів з власними назвами.

Оскільки стрижнем переважної більшості ономастичних ФО є власна назва, її семантика не може не впливати на фразеологічне значення. Власні назви або похідні від них прикметники переважно організовують семантичну структуру ономастичного фразеологізму, а також мотивують його семантику.

Наприклад, значення “гордовитий”, властиве польській ФО *gadał z Ferensem*, пояснюється тим, що Ференс був придворним короля Баторія, і той, хто порозмовляв із цією шанованою людиною, почувався піднесено й гордо; значення ФО *ma we łbie Kopernika* – “п’яний” – мотивується тим, що Коперник є творцем геліоцентричної теорії, згідно з якою планети рухаються навколо сонця, а людині в стані сп’яніння паморочиться, мовби щось “рухається” в голові. Значення “нерозторопна людина”, що його мають ФО *Wojtku, jak ci na imię; Zgadnij [Maćku], jak mojej Kaśce na imię*, можна

⁸ Порівн.: “Незважаючи на те що компоненти фразеологізму в силу своєї деактуалізації позбавлені основних ознак слова, вони так чи інакше беруть участь в утворенні фразеологічного значення” (Жуков В. Семантика фразеологических оборотов. Москва, 1978. С.80).

⁹ Парій А. Роль конотацій у формуванні фразеологічного значення // Мовознавство. 1988. С.45–48.

¹⁰ Порівн.: “У фразеологічних структурах можуть міститися компоненти, що зберігають пряме денотативне значення слова..., а також може мати місце часткова мотивація якимись “інгредієнтами” денотативних значень компонентів, які можна виявити лише “лабораторним” шляхом за допомогою семного аналізу” (Митина Т. Фразеологический компонент и его семантическая значимость // Вопросы лексикологии германских языков: Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков им. М.Тореза. Вып.139. Москва, 1979. С.137).

¹¹ Lewicki A. O motywacji frazeologizmów // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. T.I. S.33–47; Lewicki A. Motywacja globalna frazeologizmów. Znaczenie przenośne, symboliczne i stereotypowe // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. T.III. S.7–23.

¹² Pajdzińska A. Elementy motywujące znaczenie w składzie związków frazeologicznych // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. T.I. S.81–87; Pajdzińska A. Udział konotacji leksykalnej w motywacji frazeologizmów // Konotacja / Pod red. J.Bartmińskiego. Lublin, 1988. S.67–82; Pajdzińska A. Znaczenie związku frazeologicznego // Poznańskie Spotkania Językoznawcze / Pod red. Z.Krzyżnińskiej i Z.Zagórskiego. Poznań, 1996. S.168, 173.

¹³ Pajdzińska A. Udział konotacji leksykalnej w motywacji frazeologizmów. S.81.

¹⁴ Білоноженко В., Гнатюк І. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ, 1989. С.28.

мотивувати тим, що людина здорового глузду легко й однозначно кваліфікує слова *Wojtek*, *Kaśka* як імена, а, відповідно, нездатність людини ототожнити ці слова з іменами свідчить про відсутність у неї будь-яких інтелектуальних здібностей. Подібною за значенням та механізмом його мотивації є українська ФО *Се біда: мама Гриця привела, та не знаєм, як звати*. У місті Smorgonie колись знаходився заклад для дресирування ведмедів, звідси мотивація ФО *do Smorgoni go posłać; uczeń ze smorgońskiej szkoły; zaradny jak uczeń smorgoński; elegant ze Smorgoni* (“необтесана, невихована людина”).

Що стосується топонімів, то їх семантична реалізація у фразеологізмах часто пов’язується з певною екстралінгвістичною ознакою, закріпленою за топонімом – з тим, що становить предмет гордощів або, навпаки, неслави місцевості. Це можуть бути ознаки або зовнішньої архітекτονіки (наприклад, червоні дахи будівель: *czzerwony jak Jansborg/toruńska cegła; zbladł jak toruńska cegła* – почервонів), або традицій даної місцевості (наприклад, у деякі міста ходили на прощу: *potrzebny jak diabeł w Częstochowie/Kochawinie* – непотрібний), *ściskają się jak dziady w Golczy*; у деяких населених пунктах зазвичай відбувалися поєдинки: *apelacja do Jeziornej* (виклик на поєдинок). Окремі міста мали право власного суду (*Kradnij, zbijaj, Koziegłowy/Siewiesz/Kraków mijaj*), інші – були ярмарковими (*ład jak w Odelsku [na kiernaszu]* (безлад) або ж “дорогими”, видатковими (*słono jak w Ciechocinku*, тобто дорого). Фразеологічна реалізація топонімів може пов’язуватися зі специфікою населення місцевості – наприклад: жителі євреї (*Żydów jak w Pińczowie; Rzeszów-Mojżeszów*), жителі різновірці (*To psie mięso z Chomranic, to psi post z Kremnic*). Нерідко в основу фразеологізму лягає ознака кількості населення міста: *Choć Warszawa ciasna, ale jasna; Co mi to za miasto Łęczna; Wielkie mi miasto Mielec, cztery tysiące mieszkańców* (відповідь нареченого на закиди щодо розпусності його нареченої, яка нібито мала зв’язки з усіма жителями міста); *Po Szatawie jak po Warszawie, po Makowie jak po Krakowie* (у 20–30-тих роках XIX ст. містечка Шатава та Маків, подібно до великих центральних міст, були багатолюдними, оскільки там збули розташовані військові пункти під час російсько-турецької війни). Вікові характеристики організовують семантику ФО типу *stary jak Chorzele*. Трапляється, що в основу фразеологізму покладено суб’єктивну якісно-оцінну характеристику: *Głowaczów z bliska niewart nazwiska; Sprzedał Zamiechów, a kupił Zbrzyź* (про заміну кращого на гірше). Багато польських ФО організовуються завдяки просторовим значенням ойконімів – особливостям місцезнаходження на горизонтальній географічній площині, наприклад: далекий пункт (*Nóż, choć do Paryża na nim jechać* – про тупий ніж; *choć do Krakowa/Warszawy* – про добру підготовку до дороги, подорожі; *zaprowadzić go tym można do Krakowa* – про чинось слабкість до якихось речей; *Z bliska, z Kamczatki Beniowski wrócił*); близький пункт (*Warszawa nie za górami/morzem; Długa droga do Krakowa bez grosza*);¹⁵ пункт, що обмежує простір (*ziewnął szeroko jak od Polenicy do Starmacha*); периферійний пункт (*arystokrata z Pacanowa; elegant z Malcza; akademik z Zawichosta; szlachcic spod Rypina; Za Wyszonkami świat zabity deskami; nie przyjechać z Pipidówki* – “не приїхати з провінції”, тобто “орієнтуватися в ситуації, не бути наївним”).

Отже, компонентний аналіз ономастичних фразеологізмів підтверджує висловлену в численних працях думку про те, що фразеологічний компонент у більшості випадків не пориває остаточно семантичних зв’язків зі своїм етимолоном, що, в свою чергу, відіграє вирішальну роль у мотивації загальної семантики ФО.

¹⁵ Через фізичну релятивність просторових проміжків залежно від вибору системи координат один і той самий об’єкт може вважатися, як ілюструють ФО, і далеким, і близьким, порівн. також: *Poszedł jak za Ukrainę; Pan Bóg i z Ukrainy słyszy – Nie takać [tam] Ukraina [jechać do niej]; niedaleka Ukraina*.

Томаш КОСЬЦЮВ, Пшемислав ЮЗЬВІКЕВИЧ

КОНЦЕПТ ТІЛА ЯК БАГАТОЗНАЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Широка тема фразеології, що у всіх слов'янських мовах займає велике місце з огляду на її функціональність у повсякденній комунікації, вимагає досліджень і є передумовою не тільки доброго вивчення іноземної мови, а й пізнання ментальності народу, його поглядів на світ. Посеред учених, які займалися цією проблемою в українському мовознавстві, привертають увагу такі особистості, як Іван Франко, Євген Тимченко, Михайло Максимович, Мар'ян Демський. У польській лінгвістиці у цьому напрямі працювали Станіслав Скорупка і Вітольд Дорошевський.

У цій праці представляємо огляд невеликої групи фразеологічних висловів, що у своїй конструкції містять слова на позначення частин тіла. Ці фразеологізми, ймовірно, є найдавнішими з-посеред усіх фраз, за допомогою яких людина передає свої думки про світ.

Для кращого охоплення проблеми досліджуваний матеріал ми поділили на чотири групи.

До першої відносяться група фразеологізми, які за допомогою однієї частини тіла передають інформацію про людину взагалі. Вони, як правило, дуже подібні будовою у двох мовах, наприклад:

сильна (міцна) рука	silna (mocna) ręka
золоті руки	złota rączka (złote ręce)
капустяна голова	kapuściana głowa
надійна рука	pewne, niezawodne ręce
осляче вухо	ośle ucho
молоко під вусами не обсохло	mleko pod wąsem nie obeschło
дути губу	wydać wargę
свиняче вухо	świńskie ucho

За нашими спостереженнями, такі одиниці, в яких компонентом є назва частин тіла, в українській мові функціонують частіше, ніж у польській, де бачимо більшу схильність до вживання інших структур:

а) у яких нема назв частин тіла;

б) які є переважно вільними синтаксичними сполуками, наприклад:

нечиста рука	człowiek zły, nieporządny
своя рука	swój człowiek (chłop)
своє з лівої щоки	piąta woda po kisielu
золоті уста	zdolność do dobrego wystawiania się

{ ні з плечей ні з очей
ні з лиця ні з росту

ni taki ni owaki, ni to ni sio

{ самі вуха та зуби лантух з кістками живіт присх до спини	sama skóra i kości
{ дубова, дурна, куряча садова, порожня голова голова соломною (половою) набита без голови без царя в голові	głupi, bez piątej klepki
золота, ясна, світла, твереза голова	mądry
{ з кіндратиком у голові, мідний лоб лобом не широкий	nienormalny
голий, як долоня	biedny jak mysz kościelna, goły jak święty turecki
вітер у голові свище зайчики у голові стрибають	nieważny cierpieć na zajaczki, mieć zajaczki w głowie, zajaczki śmigają po głowie
вовчий зуб	podstępny

Такі ж процеси спостерігаємо у групі фразеологізмів, що визначають психічний та фізичний стани людини. Для прикладу наводимо фразеологізми виписані зі словників:

{ як камінь з душі спав як гора з плечей звалилася аж вага з грудей спала	kamień spadł z serca
без рук, без ніг	nie czuć rąk ani nóg, być śmiertelnie zmęczonym
ведмідь (слон) на вухо наступив мати зуби на продаж	słoń na ucho nadepnął suszyć zęby
{ волосся вяне волосся дибом встає	włos się jeży włosy stają dęba ze strachu
втратити голову як без рук клатати зубами кусати собі лікті	stracić głowę (np. zakochać się) jak bez rąk (bez ręki) szczekać, dzwonić zębami (z zimna) pluć sobie w brodę

В українській мові вони всі мають у своєму складі лексеми на позначення частин тіла – у польській їх набагато менше, крім того, в українській мові всі стійкі сполуки, у польській – чимало вільних.

грязти голову їсти, аж за вухами лящить бурмотати собі в бороду кидати пісок у вічі слухати краєм вуха мазати медом по губах	dokuczać jeść aż się uszy trzęsą mruczeć pod nosem ogłupiać, wciskać kit słuchać jednym uchem mieć miód na ustach mówić komuś coś miłego
---	--

гріти собі зуби на сонці з руками й (з) ногами	mówić bez sensu z otwartymi ramionami, bez chwili wahania
заритися плечима й очима руки в брюки рити очима землю взяти (дати) дулю під ніс глядіти свого носа	zapaść się pod ziemię z założonymi rękoma wbić oczy w ziemię dostać (dać) figę z makciem pilnować swego nosa

Український фразеологізм “одна нога тут, а друга там” у польській мові має відповідник “na jednej nodze”. У хаті поляка “brak kobiecej ręki”, в хаті українця “руки жіночі не ходили”. Можна “сидіти комусь на шиї” або “na głowie”; можна “у шию гнати” або “wyżucać na zbity pysk”. Можна ще “попадати пальцем в небо” або “kula w płot”. Семантично ці фразеологізми адекватні.

І ще одна група. Ряд українських фразеологізмів, наприклад, “чого ліва нога забажає”, не має відповідників у польській мові.

Самобутніми є фразеологізми “горобці цвірінькають у голові”, а також “джмелі гудуть у голові”. Це надзвичайний спосіб передати відповідний психологічний стан людини.

Польський фразеологізм “szczekać zębami” не передає динамізму дії. Натомість українські фразеологізми “вибивати чечітку зубами” та “кувати вухналі зубами” дуже точні та образні. З зубами пов’язаний ще один образний зворот, а саме – “класти зуби на полицю”.

Як виявляється, “вуха пухнуть” не тільки від поганої музики. Все пояснює фразеологізм “вуха пухнуть, так хочеться курити!”. Зворот “ніс під себе” видається цільнішим, ніж “ogon pod siebie”, адже людина хвоста не має.

І ще три дуже веселі фрази: “в (усі свої) чотири ока”. “Пуп тріщить (розв’яжеться)” – на відміну від поляків, яким “oczy na wierzch wyłażą” при великому зусиллі. І “жаба цицьки дасть” – це треба залишити без коментаря.

Чимало дослідників підкреслює, що приповідки мають мандрівний характер, а це свідчить про їх давнє походження.

Таким чином, на основі наших спостережень, опрацьованої літератури та зібраного матеріалу можна зробити певні висновки:

а) група фразеологізмів зі словами-назвами частин тіла є доволі значною в обох мовах. При цьому більшість фразеологізмів має у своєму складі назви на позначення зовнішніх частин тіла (рука, нога, голова тощо).

б) у структурі фразеологічних одиниць в українській мові більше слів-образів.

в) і найважливіше: українська і польська мови мають багато спільного в приповідковому матеріалі, однак польська мова відходить від традиційних фразеологізмів, а користується, так би мовити, новішими, які зараз виростають, як гриби після дощу, або не вживає їх узагалі. Натомість українська мова, на нашу думку, набагато тісніше пов’язана з своїми джерелами, тому краще зберігає свої індивідуальні фразеологічні риси.

Валенціна КАСЦЮЧИК

СІНАНІМІЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ БЕРАСЦЕЙШЧЫНЫ

У сінанімічны рад уваходзяць фразеалагізмы, “суадносныя з адной і той жа часцінай мовы”¹. Па суадноснасці з той ці іншай часцінай мовы намі вылучаны наступныя семантыка-граматычныя тыпы сінанімічных ФА дыялектнай мовы Берасцейшчыны:

назоўнікавыя – зылёный змій [Яміца Малар.], мулуко уд лыхеі куровы [Знамянка Бр.] – ‘гарэлка’; вылытый батынько [Ялач Драг.], бацькуў врывок [Заазёрная Малар.] – ‘дзіця, вельмі падобнае на бацьку’; одура головы [Ушкавіца Кобр.], роздура на голову [Азяты Жабін.], завірэнцыя головы [Заазёрная Малар.] – ‘тое, што задурвае, тлуміць каго-н., надакучае каму-н.’; дэсятая вода на кіселе (-евы, -ю) [Варані Стол., Моталь Ів., Хойна Пін.], чытворты стрэнь [Нямержа Драг.] – ‘далёкі сваяк’;

прыметнікавыя – (дорога) бы шклынка [Каладзеєвічы Пін.], хоч ты боком покотыса [Ласіцк Пін.], хоть яечко коты [Кустовічы Кобр.] – ‘роўная, гладкая’; (жыто, лён) вороб’ю по колена [Лахва Лунін.], жабы по око [Камянюкі Кам.] – ‘вельмі малое (-ы)’; (рукы, ногы) бусько рэпу точно посеяў [Бастынь Лунін.], хоть ты ріпу сій [Хамічава Ів.] – ‘вельмі брудныя’; лёгкая (чпкая, ёмка) на ногі (-ы) [Гурыны Кам., Заазёрная Малар., Каладзеєвічы Пін.], хуткая на ходу [Пагост, ТС, Т.5, 246] – ‘рухавая, скрытная, здольная да хуткага перамяшчэння’; (дзяўчына, дзіўчына, дзеўка) пісанай красаты [Сенькавічы Івац.], на ўсю околышность [Дубраўка Драг.], хоць вады ўпіса [Скураты Івац.], стань дай глядзі [Цна Лунін.], чырвонь да хороство [Бастынь Лунін.], кроў з молоком [Рубель Стол.] – ‘вельмі прыгожая’;

дзеяслоўныя: цягнуць тынітку [Купаўцы Лунін.], піпку тягнуты [Новая Папіна Драг.], тягнуты рызіну [Заазёрная Малар.] – ‘занадта марудзіць, затрымліваючы якую-н. справу’; цягнуці лямку [Лукомір Пруж.], тягчы ярмо, тягчы клемку [Заазёрная Малар.] – ‘доўгі час займацца цяжкай і аднастайнай справай’; носа тыкаты куды [Ст.Раматова Малар.], саджеты языка куды [Плянта Кам.], вставлеты рынды куды [Заазёрная Малар.] – ‘умешвацца ў чужыя справы’; завэрнуты очыма і плычыма [Моталь Ів.], стэжку закладаты [Арэхава Малар.] – ‘забыцца пра каго-н., сітуацыя каго-н.’; сыдіты як в клышчех [Заазёрная Малар.], сыдіты током [Бездзеж Драг.], сіднём сыдіты [Воса Кобр.], камынём сыдіты [Камень Кобр.] – ‘не расці, не павялічвацца ў намерах (звычайна пра расліны, жывёлы)’; лігма лыжеты [Заазёрная Малар.], постэлію лыжеты [Арэхава Малар.], ляжаты костылыцію [Крыўляны Жабін.] – ‘доўгі час ляжаць, будучы цяжка хворым’; вдоўбаты в уха што, вмыдлюваты в уха што, настропольты в уха што [Заазёрная Малар.] – ‘частым паўтарэннем унушыць што-н., пераканаць у чым-н.’; з грэчкі мак рабіць [Карачын Івац.], сыпаць ваду, лебядзей падпускаць, цюльку правіць [Косава Івац.] – ‘хлусіць, падманваць каго-н.’;

прыслоўныя: (крычеты) одним згоном, одним попаром, адною выровкою [Заазёрная Малар.] – ‘не перастаючы, не сціхаючы’; (трэба) на зарез [Заазёрная Малар.], на зарыў [Моталь Ів.] – ‘вельмі’; (прыхаты, паявытыся) ны ссіль ны стыль

¹ Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. Москва, 1978.

[Арэхава Малар.], ны сіло ны впало [Крыўчыцы Пін.], ны стый ны гляды [Хойна Пін.] – ‘зусім нечакана для каго-н.’; (зробыты) як бач [Заазёрная Малар.], одним махом [Новая Папіна Драг.], одним духом [Дружылавічы Ів.], як стый-дывысь [Плоскае Кобр.] – ‘вельмі хутка’; по жызнi, на вікы [Заазёрная Малар.] – ‘заўсёды’; (здзісты, з’істы, поесці) за мід [Заазёрная Малар.], за мылу душу [Астравічы Пін.], за чысту белку [Верасніца, ТС, Т.1, 52] – ‘са смакам, з вялікай ахвотай’; (іты) за кару, за каторгу [Заазёрная Малар.], як на заріз [Ляплёўка Бр.] – ‘з вялікім нежаданнем, неахвотна’; (погуляць, проехаць, прыехаць, вытыты) на шармака [Пагост, ТС, Т.5, 321], на шарманку [Запясочча, ТС, Т.5, 321], на шару [Пясова Стол.], на дырэвы кошылёк [Заазёрная Малар.] – ‘дарэмна’.

Апрача фразеалагічных сінонімаў, якія належаць да пэўных семантыка-граматычных тыпаў, у дыялектнай мове ёсць значная частка сінанімічных выказаў, несуднасных з часцінамі мовы: паль спаліла каго [Шані Пруж.], як маль змалювала каго [Пажэжын Малар.], як май змаяў (змаёвав) каго, што [Хільчыцы, ТС, Т.3, 60; Бярозавічы Пін.], як водой змыло каго [Бастынь Лунін.], хтось як языком злызав што [Сушытніца Малар.], як огнём высмалыв дыхто каго, як помылом здуло каго, як мытылом змыло каго [Заазёрная Малар.] – ‘хто-н. бяследна знік, перастаў існаваць ці што-н. раптоўна знікла’; аж холодам осыпае каго [Дварэц, ТС, Т.3, 273], аж кыдае в дрыжыкы каго [Заазёрная Малар.], аж моріх по цілы ідэ ў каго [Журавок Ів.], аж неморозь берэ каго [Рубель Стол.] – ‘у каго-н. узнікае непрыемнае адчуванне ад раптоўнага страху, хвалявання’; хоць шнуры звывай з каго, хоць банты завязвай з каго [Альба Івац.], можна галёвкы (выровку) выты з каго [Балоты Кобр., Чухава Пін.] – ‘хто-н. вельмі накорлівы, безадгаворачна падпарадкоўваецца каму-н.’; журавэль ходыць дзе [Лукава Малар.], солов’і спываюць дзе [Воса Кобр.], ні трэсне ні лясне дзе [Цна Лунін.] – ‘зусім пуста дзе-н., няма каго-н. (звычайна пра сена на вышках у хляве)’ і інш.

Фразеалагічная сінанімія дыялектнай мовы Берасцейшчыны выяўляе адметнасць у катэгарыяльных, лексіка-граматычных адносінах. Калі “ў лексіцы асноўную масу сінонімаў даюць прыметнікі і назоўнікі, менш – дзеясловы, зусім мала – прыслоўі, адзінкі – займеннікі і лічэбнікі”², то сярод дыялектных фразеалагізмаў-сінонімаў намi не выяўлены ФА ўласна займеннікавага разраду, у даволі рэдкіх выпадках фразеалагічныя сінонімы суднасяцца з назоўнікамі і прыметнікамі. Найбольш шырока фразеалагічная сінанімія прадстаўлена ў дыялектнай мове ў фразеалагізмах дзеяслоўнага і прыслоўнага тыпу. Прычым перавага дзеяслоўных і прыслоўных фразеалагізмаў-сінонімаў выяўляецца не толькі ў беларускіх народных гаворках. Такую ж з’яву адзначаюць фразеалагі ў беларускай, украінскай і рускай літаратурных мовах³. Колькасны склад выяўленых намi дыялектных фразеалагічных сінонімаў дзеяслоўнага і прыслоўнага тыпу і аб’ект нашага даследавання.

² Гаврын С.Г. Синонимия фразеологических сочетаний современного русского языка (К постановке вопроса о принципах словаря фразеологических синонимов) // Вопросы фонетики, словообразования, лексики русского языка и методики его преподавания: Труды 4-й зональной конференции кафедр русского языка вузов Урала. Пермь, 1964. Вып. 1. С.194.

³ Аксамітаў А.С. Беларуская фразеалогія. Мінск, 1978. С.40; Бабич Н.Д. Фразеалогія украінскай мовы: Навчальний посібник. Чернівці, 1971. Ч.2. С.11; Гаврын С.Г. Синонимия фразеологических сочетаний современного русского языка (К постановке вопроса о принципах словаря фразеологических синонимов). С.194; Коваленко Л.Ф. Синонимы именных фразеологических единиц // Питання фразеології східнослов’янських мов. Київ, 1972. С.29; Стоян Л.М. Некоторые особенности построения синонимических рядов // Мовознавчі студії: Реферативні матеріали конференції молодих учених. Київ, 1968. С.166; Черкасова Т.Б. Синонимия глагольных фразеологизмов современного русского языка: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. Ленинград, 1983. С.3–4.

Паколькі тоеснась ці гранічная блізкасьць значэння дзеяслоўных і прыслоўных фразеалагізмаў-сінонімаў – аснова групування іх у сінанімічныя рады, то найперш асабліва важна ўстанавіць семантычныя заканамернасці пабудовы сінанімічных радоў фразем названых лексіка-граматычных тыпаў, выявіць тыя семантычныя адметнасці, якія характарызуюць сінанімічныя дзеяслоўныя і прыслоўныя ФА як члены таго ці іншага рада. Зыходзячы з таго, якое значэнне – тоеснае ці гранічна блізкае – фразеалагізмы-сінонімы маюць, намі выдзяляюцца семантычна тоесныя і семантычна адрозныя фразеалагічныя сінонімы дзеяслоўнага і прыслоўнага тыпу.

Асабліва развітай і адметнай з’яўляецца сінанімія дзеяслоўных ФА дыялектай мовы Берасцейшчыны. Гэта тлумачыцца самімі ўнутранымі асаблівасцямі фразеалагізмаў дзеяслоўнага тыпу, здольных лёгка развіваць сінанімічныя адносіны.

Асноўным прынцыпам пабудовы сінанімічнага рада дзеяслоўных ФА з’яўляецца тоеснась ці блізкасьць значэння фразем. Так, у дыялектнай мове Берасцейшчыны семантычна тоеснымі з’яўляюцца фразеалагізмы, якія ўтвараюць наступныя сінанімічныя рады: лезці шыпаком [Любішчыцы Івац.], рэп’ю лізты [Заазёрная Малар.], лезці сузобом (сузма) [Бабровічы Івац., Каўняцін Пін.] – *‘лезці нахабна; дакучаць каму-н.’*; попасты ў тыноты [Карсын Ів.], упасці ў пругло [Альпень, ТС, Т.4, 233], попасты в пошэсьць [Сіманавічы Драг., Лексіка Полесья, 14] – *‘трапіць у непрыемнае становішча’*; точыты світом [Радзеж Малар.], блукаты світом быто заблудны [Хойна Пін.], стурбукатыся по світы [Заазёрная Малар.] – *‘ездзіць (хадзіць) з месца на месца; бязмэтна жыць’*; душу вымотываты з каго, душу пырыдаты каму, глэваты в душу каму [Заазёрная Малар.] – *‘мучыць, даводзіць да знямогі каго-н.’* Фразема ж вырачкі правіць [Косава Івац.] *‘нічога не рабіць; стаяць, пазіраючы на баках’* у параўнанні з сінанімічнымі ФА блынды правіць [Любішчыцы Івац.], гулі правыты [Гарадная Стол.] – *‘нічога не рабіць’* утрымлівае дадатковую семантычную прыкмету *‘стаяць, пазіраючы на баках’*. Таксама фраземы душы ны таіты да каго [Чухава Пін.], духу пускатыся на кім [Пажэжын Малар.], звязаныя ў сінанімічным радзе агульным значэннем *‘моцна кахаць каго-н.’*, характарызуюцца індывідуальным зместам, які абумоўліваецца дзеясловамі, адпаведнымі дзеяслоўным кампанентам фразеалагічных структур. За кошт дзеяслова таіты, суадноснага з кампанентам ФА душы ны таіты да каго, у згаданай фраземе арганізуецца дадатковы змест *‘расказваць аб сваім пачуцці, не ўтойваць яго ад іншых; працяўляць пачуццё знешне – у словах, паводзінах’*. На тое, што на грунце вялікай сардэчнай цягі з’яўляюцца перажыванні, паказвае ФА пускатыся духу на кім. Яе дадатковыя семантычныя прыкметы – гэта *‘перастаць утрымліваць у сабе пачуцці, перажыванні з-за непасільнага душэўнага цяжару, напружанасці’*. Фразема выяўляе думку пра душэўныя мукі чалавека, нясе ж у сабе гэтую думку дзеяслоў пускатыся, адпаведны кампаненту ўстойлівай адзінкі.

Другой важнай умовай сінаніміі дзеяслоўных фразеалагізмаў дыялектнай мовы з’яўляецца іх “аднолькавая лексічная спалучальнасць”⁴. Так, сінанімічныя рады душу выклалы *перад кім* [Сташаны Пін.], душу вівэрнуты *перад кім* [Валішча Пін.] – *‘расказаць каму-н. пра ўсё, не ўтайць нічога; быць шчырым, адкрытым пры размове’*, даты лупня каму, даты драціона каму, даты добрыі гарапы каму, даты коца каму, даты по-под ріпыццю каму [Заазёрная Малар.] – *‘набіць, пакараць каго-н.’*, завысты на шыбеніцу каго [Лагішын Пін.], спташыты со світу каго [Заазёрная Малар.], в зэмлю

⁴ Черкасова Т.Б. Синонимия глагольных фразеологизмов современного русского языка: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. С.11.

загнаты *каго* [Маціевічы Жабін.] – ‘*давесці да смерці каго-н.*’ утвараюць фразеалагізмы, якія маюць аднолькавую суб’ектную і аб’ектна-прэдыкатыўную спалучальнасць. Гэта з’яўляецца “своеасаблівым крытэрыем вызначэння межаў сінанімічнага рада”⁵ фразеалагізмаў.

Аднак некаторыя сінанімічныя фразеалагізмы дыялектнай мовы адрозніваюцца асаблівасцямі спалучальнасці ў яе аб’ектна-прэдыкатыўнай разнавіднасці. Рознымі аб’ектнымі адносінамі характарызуюцца семантычна тоесныя сінанімы душу пырыдаты *каму* і “всёй” кліў вымотуваты з *каго*, сокі выжыматы з *каго* [Заазёрная Малар.], гізунтэ вытыгватэ з *каго* [Ласінцы Драг.] – ‘*мучыць, даводзіць да знямогі каго-н.*’, на хвіст наступыты *каму* [Заазёрная Малар.] і взеты за хвіст *каго* [Заазёрная Малар.] – ‘*хадзіць следам за кім-н.*’. Адрозненні ў спалучальнасці з аб’ектам дзеяння назіраюцца паміж ФА клынныя падбываты *да каго* [Заазёрная Малар.] ‘*дабівацца прыхільнасці ад каго-н. заляцаннем*’ і колэса падбываты *за кім* [Заазёрная Малар.] ‘*дабівацца прыхільнасці ад каго-н. наведваннем, пастаянным беганнем за кім-н.*’, якія маюць дадатковыя адценні значэння і таму з’яўляюцца семантычна адрознымі. Звычайна такое ўжыванне сінанімічных фразем з адметнай аб’ектна-прэдыкатыўнай спалучальнасцю не прыводзіць да ўтварэння новага значэння, і такія ФА застаюцца ў межах аднаго сінанімічнага рада.

Часам у дыялектнай мове Берасцейшчыны назіраюцца семантычна суадносныя сінанімічныя рады дзеяслоўных ФА. Неабходнасць размежавання такіх сінанімічных радоў узрастае ў сувязі са своеасаблівай прыродай значэння дзеяслоўных фразеалагізмаў, “якая знаходзіць сваю рэалізацыю ў індывідуалізаваным значэнні кожнай фразеалагічнай адзінкі, прадвызначае адметнасць сінанімічных радоў, іх суадносіны паміж сабой”⁶. Улічваючы гэта, асабліва важна выявіць агульнае значэнне сінанімаў як той надзейны паказчык, які якраз дазваляе ўстанавіць адрозненне паміж семантычна суадноснымі сінанімічнымі радамі.

На нашу думку, кожны сінанімічны рад фразеалагізмаў дзеяслоўнага тыпу павінен мець істотную семантычную прыкмету і супрацьпастаўляцца ядзерным семантычным прыкметам іншых сінанімічных радоў. Так, з-за адрознення па сэнсааб’яднальных семах, або па агульным значэнні, асобныя сінанімічныя рады ўтвараюць ФА з семантыкай: ‘*быць пастаянна ў працы, руху*’ – ходыты в завіпасы, ходыты в млынкі, ны спускацца з ныг [Заазёрная Малар.] і ‘*без выніку і плёну намагацца, старацца, шукаючы выйсце з бядоў*’ – бытыся як рыба об лёд, бытыся як пташка [Заазёрная Малар.], бытыся як в’юн в сулі, лізты як жаба по залізу [Радастава Драг.]; ‘*жыць бедна, цярдзец нястачы, гараваць*’ – пырыбіватыва з бока на бок [Клятняя Пін.], бытыся з душы в душу [Заазёрная Малар.] і ‘*цярпячы нястачы, не мець дастаткова ежы, жыць надгаладзь*’ – класты зубы на полку [Заазёрная Малар.], пырыбыватыва з хліба на воду [Астромічы Кобр.]; ‘*нічога не рабіць, бяздзейнічаць, лайдачыць*’ – лынды быты, товчы товкаче, круцька робыты, подпыраты пічы й грубы, заглядаты з угла в угол, пырыкыдатыся з бока на бік [Заазёрная Малар.], бомкы стрыляты [Мінянка Кобр.], смыкатыся по хатах [Хойна Пін.], губамы мухы ловыты [М.Вулька Пін.], собак ганяты [Прылукі Бр.], по холодах угынаты спыну [Махро Ів.], ходыты з Ковля на Варшаву [Ст.Раматова Малар.] і ‘*анічога не зрабіць, не праявіць ніякай ініцыятывы для дасягнення чаго-н., нічым не дапамагчы каму-н.*’ – і пальцом ны брэнькнуты [Чухава Пін.], палэць о

⁵ Черкасова Т.Б. Синонимия глагольных фразеологизмов современного русского языка. С.8.

⁶ Там само. С.12.

палець ны стукнуты, і пальця ны прыложыты *да чаго* [Заазёрная Малар.], і пальцом ны опэртыся *да чаго* [Лукава Малар.], і пальця ны вкануты [Прылукі Бр.]; *'выконваць цяжкую (часцей фізічную) работу'*: тэрты музулі [Паўлавічы Бяроз.], тягнуты горбом, гнуты горба [Заазёрная Малар.] і *'доўгі час займацца цяжкай і аднастайнай справай'* – тягнуты хамута, тягнуты клемку [Заазёрная Малар.], тягнуты бы хуру [Ліпнікі Драг.]; *'прыкладваючы ўсе намаганні, рабіць амаль немагчымае для ажыццяўлення мэты'* – аж ш (со) шкуры вырыватыся (вылазаты, выпыхаты, лузатыся, вылушчватыся) [Кустовічы Кобр., Радастава Драг., Дубічна Малар., Церабень Пін., М.Дубрава Пін.], вытыгватыся в нытку (на прызука) [Ліпнікі Драг., Бездзеж Драг.] і *'цяжка, з вялікім напружаннем працаваць, надрывацца на якой-н. рабоце'* – жылы рваты [Ліпнікі Драг.], рваты пупа [Нячатава Стол.].

Са сказанага відаць, што фразеалагічныя сінонімы дзеяслоўнага тыпу варта аналізаваць, беручы пад увагу як характар суадносін паміж самімі членамі сінанімічнага рада, так і наяўнасць семантычных апазіцый паміж суадноснымі сінанімічнымі радамі ў рамках адной семантычнай групы.

Дзеяслоўныя фразеалагізмы-сінонімы Берасцейшчыны характарызуюцца ўнутранымі асаблівасцямі арганізацыі сінанімічных радоў. Як заўважана, рэлевантай адзнакай сінанімічных адносін паміж шматлікімі дзеяслоўнымі ФА дыялектнай мовы выступае іх аднолькавая семантыка. Існаванне такіх сінанімічных зваротаў, якія маюць аднолькавае значэнне і адрозніваюцца толькі вобразнасцю, “з’яўляецца выразнай асаблівасцю фразеалагічнай сінаніміі ў адрозненне ад слоўнай”⁷. Таксама вельмі многія дзеяслоўныя фразеалагізмы-сінонімы дыялектнай мовы характарызуюцца агульным семантычным ядром і апазіцыямі паміж дадатковымі семантычнымі адценнямі. У сувязі з гэтым можна гаварыць пра два асобныя тыпы фразеалагічных сінонімаў, якія вызначаюцца сваімі заканамернасцямі фармавання семантычнай тоеснасці або блізкасці. Гэта абумоўлівае распрацоўку сістэмы размежавання і асобнага апісання семантычна тоесных і семантычна адрозных фразеалагічных сінонімаў дзеяслоўнага тыпу. Толькі ў гэтым выпадку можна гаварыць больш ці менш пэўна пра дакладнасць вынікаў даследавання.

Умоўныя абазначэнні і скарачэнні:

ТС – Тураўскі слоўнік: У 5 тамах. – Мінск, 1982–1987.

Лексика Полесья – Лексика Полесья: Матэрыялы для полесскага дыялектнага слоўаря. – Москва, 1968.

Раёны: Брэсцкі – Бр., Бярозаўскі – Бяроз., Драгічынскі – Драг., Жабінкаўскі – Жабін., Іванаўскі – Ів., Івацэвіцкі – Івац., Камянецкі – Кам., Кобрынскі – Кобр., Лунінецкі – Лунін., Маларыцкі – Малар., Пінскі – Пін., Пружанскі – Пруж., Столінскі – Стол.

⁷ Зибунцайтэ Э. Проблема фразеологического синонима // Учёные записки высших учебных заведений Литовской ССР. Языкознание IV. Вильнюс, 1962. С.283.

Дамір ПЕШОРДА

ВІДМІННОСТІ МІЖ ХОРВАТСЬКОЮ ТА СЕРБЬСЬКОЮ МОВАМИ В ПРОЦЕСІ ЇХ РОЗВИТКУ

З генетично-лінгвістичної точки зору хорватська і сербська мови належать до середньої південнослов'янської діалектної групи. І хоча новоштокавські говірки є спільною основою сербської та хорватської мов, стандартизація цих мов у наш час відбувається різними шляхами. В результаті маємо дві окремі, хоча й споріднені мови. Різниця між сербською і хорватською мовами в основному зумовлена культурними, історичними, національними та іншими чинниками, але певні розходження між східним і західним варіантами новоштокавських говірок існували також на рівні діалектів.

Перші пам'ятки хорватської писемності XI–XII ст., серед котрих найвідомішою є “Башчанська плита” (Ваљианска ploia), писані старохорватською мовою з деякими елементами церковнослов'янської мови. Найдавніші пам'ятки права, датовані XIII ст. – “Істарський розподіл” (Razvod istarski) і “Винодольський законник” (Vinodolski zakonik) – також писані народною мовою з введенням окремих церковнослов'янізмів. Водночас для потреб богослужіння використовується церковнослов'янська мова хорватської редакції. Слід також підкреслити, що у хорватів з самого початку вживалась і латинська мова, яка використовувалась для культурних потреб аж до початку XIX ст.

Література хорватського середньовіччя переважно пов'язана з церковною й богослужебною тематикою. Великою заслугою її є те, що вона створила багатий фонд слів, висловів та інших виражальних засобів і підготувала ґрунт для появи хорватських петраркістів – Шишка Менчетича й Джорє Држича, котрі на базі церковної й народної створили живу літературну мову, яку і використовували при написанні творів світських жанрів. Цей визначний період у історії хорватської культури, що припав на кінець XV ст., вважається початковим етапом стандартизації хорватської мови. Через територіальну роздрібленість Хорватії, співіснування в літературі трьох діалектів, несприятливі політичні умови, процес стандартизації тривав довше, але лінія його розвитку, незважаючи на тимчасові зупинки, ніколи не переривалась. З наведених фактів випливає перша суттєва відмінність між хорватською та сербською літературними мовами, на що звернув увагу в своїй праці “Перетворення хорватської церковної в літературну мову” Іво Педерін: “Можливо найвизначнішою подією в давній історії хорватської мови є її виникнення як зброї євангелізації та церковної просвіти, її суперництва з латинською і відразу після цього її усунення з богослужіння й вихід з-під церковного нагляду... Так звільнена мова й назва отримують раптом нове значення й переходять у сферу галантного “упадання”. У час, коли хорватська мова зазнає впливу космополітичного петраркізму, відбувається справжня світська революція мови. Ці події ставлять хорватську мову в особливе становище щодо сербської, котра подібного періоду розвитку не мала, оскільки в Сербії усталилося церковно-

слов'янське богослужіння, таким чином, зачинявці (анонімні хорватські середньовічні поети) там не з'явилися"¹.

Починання хорватських петраркістів, продовжили численні діячі літератури та культури XVII–XVIII ст. Зміцненню позицій штокавщини, а також стандартизації, крім представників дубровницької літератури, особливо сприяли письменники-францисканці з Далмації, Боснії та Герцоговини, Славонії, а також визначні особистості Б.Кашич, Й.Стулі, Я.Мікля, А.Релькович, М.П.Катанчич та ін. Вагомий внесок у формування хорватської мовної та культурно-політичної спільності зробили члени Озальського гуртка, що об'єднались навколо П.Зрінського та Ф.К.Франкопана, а також П.Р.Вітезович і деякі дубровницькі поети – Д.Златарич, В.Менчетич та ін.

Багатою є історія хорватської мовознавчої та лексикографічної діяльності. Першим друкованим словником хорватів був словник Ф.Вранчича "Dictionarum quinque nobillissimarum Europae linguarum..." (1595), після нього були укладені численні словники інших авторів: Б.Кашича, П.Р.Вітезовича, Я.Мікля, Й.Стулі, А.Делла-Белле, І.Белостенца, Ю.Хабделича та ін. Перша хорватська граматика Б.Кашича "Institutionem linguae illiricae" вийшла 1604 р. Принагідно нагадаємо, що перший словник сербської мови В.Караджича у співавторстві з Є.Копітаром вийшов 1818 р., а перша сербська граматика А.Мразовича видрукувана в Буді 1800 р. Таким чином на початку XIX ст. хорвати мали з більш-менш стандартизований штокавський діалект, чакавський же діалект як можлива основа літературної мови відпав у XVIII ст. Історик літератури Р.Богішич констатує: "Перемогла новоштокавщина та латиниця, і від А.Качича-Міюшича й М.А.Рельковича у хорватській літературі можна говорити про стандартну новоштокавську хорватську літературну мову... Залишилося лише питання графіки"². Правописні реформи Л.Гая вирішили й ключові питання графіки, а від руху іллірійців й хорвати-кайкавці прийняли штокавщину як літературну мову.

У сербів процеси стандартизації йшли іншим шляхом. Мовна реформа В.Караджича призвела до корінного перелому у сербській культурній традиції, що певною мірою порушило цілісний характер останньої. Через те вона викликала великий опір сербської культурної громадськості, і навіть після офіційного схвалення 1868 р. її до кінця не було проведено. З викладеного стає зрозумілою безпідставність тверджень про начебто позичення хорватами сербської мови, хоча для спростування цього можна знайти достатньо аргументів. У підтвердження наведемо думку одного з найвидатніших сербських письменників XX ст. О.Давічо: "Можна говорити про те, що швидше серби-вуковці перейшли на хорватську мовну традицію, ніж навпаки, як досі дехто вважає"³.

Різні шляхи стандартизації й відмінність історико-культурної і національної спадщини проявилися в сучасній хорватській та сербській літературних мовах на всіх рівнях.

На фонологічному рівні опозиція рефлексів давнього \check{e}_2 котра у сербів реалізується як "e", а у хорватів як "ije, je, i", не є випадковою. Відомо, що хорвати-штокавці – переважно ікавці. Але хорвати-ілірійці, спираючись на багаті мовні традиції дубровницької літератури, за основу літературної мови прийняли ієкавицю. Відмінність між сербською та хорватською мовами, на думку більшості сучасних хорватських мовознавців, полягає в тому, що рефлекс довгого "ятя" у хорватській мові, а власне дифтонг "ie", є окремою фонемою, через що в сучасній хорватській мові налічується

¹ Pederin I. Pretvorba hrvatskog iz crkvenog u književni jezik // Jezik. 45. №.4. 1998. S.132.

² Povijest hrvatske književnosti. Knj.3. Zagreb, 1974. S.313.

³ Svijet. 1979. 23 лютого. S.17.

на одну фонему більше, ніж у сербській. Односкладова дифтонгічна вимова давнього “ятя” у хорватську норму прийшла з західноштокавських екавських говірок.

Численні інші фонетичні й фонологічні відмінності також відображають різні підходи й різні шляхи стандартизації хорватської і сербської мов. Так, кінцевий приголосний “I” у словах *stol, sol* та ін. у хорватській мові зберігається, а в сербській втрачається, що свідчить про певну тенденцію в хорватській стандартній мові – збереження первісних форм слів (не забуваймо про цьому і про вплив нештокавських діалектів на аналогічні явища).

З часом у хорватській мові усталилась акцентуація за зразком західної новоштокавщини, котра є споконвічно хорватською (порівн. хорв. *rovijži, idemo* з серб. *rovijži, idemo*).

Чимало є морфологічних відмінностей. Так, пестливі назви чоловічого роду мають у сербській мові називний відмінок на **-a** (*braca, zeka*), а в хорватській на **-o** (*zeko, braco*); утворення множини від деяких іменників чоловічого роду також різниться (порівн. хорв. *mrazovi* і серб. *mrazevi*); так само розрізняються форми деяких присвійних прикметників (порівн. хорв. *Kopitarov* – серб. *Kopitarev*); у хорватській мові зберігаються довгі закінчення родового відмінка у займенниково-прикметниковому відмінюванні, а в сербській вони практично зникли; крім того, багато іменників мають різні форми, через що належать до різних типів відмінювання (хорв. *Diplomat* – серб. *diplomata*); хорватська мова має бігле “e”, котре прийшло з кайкавського діалекту, а сербська його не має тощо.

У словотворі відмінності ще численніші, ніж у морфології, і на цьому рівні вони відображають основну різницю у стандарті. Наведемо лише два приклади: збірні числівники у хорватській мові мають суфікс **-ero**, а у серб. **-oro**, що є давньою відмінною рисою ще з часів західно- і східноштокавщини; у сербській мові дієслова іншомовного походження мають суфікс **-isati** грецького походження, а у хорв. **-irati** германського походження (порівн. *integrisat* – *integrirati*).

У синтаксисі основною відмінністю є використання у сербській мові конструкції **da+теперішній час**, особливо для вираження майбутнього часу, хорватська мова такої конструкції в даному значенні не має. Ця характерна ознака ввійшла в сербську мову з сербських народних говірок, котрі або взагалі не мають інфінітиву, або вживання його є обмеженим. Ця характеристика сербської мови, разом із деякими змінами в сучасній сербській акцентуації, значно наближує сербську мову до балканської групи слов’янських мов.

Найчисленнішими є лексичні відмінності⁴. У ряді випадків у хорватській і сербській мовах для одного поняття використовуємо різні лексеми (*vlak, zrak, bijelokost* – *voz, vazduh, slonovaua*), а також такі, де різниця між сербською і хорватською лексемами є мінімальною (*birokracija, Bizant, posjet* – *birokratija, Vizantija, poseta*).

У такому короткому рефераті важко описати всі суттєві різниці між сербською та хорватською мовами, через те ми мали на меті лише звернути увагу на природу цих відмінностей, тобто на те, що вони ґрунтуються на різницях між західноштокавськими та східноштокавськими говірками та на різних шляхах стандартизування.

⁴ Словник В.Бродняка містить понад 30000 одиниць (Brodnjak V. Razlikovni rječnik).

Drago UNUK

STRUKTURNE ZNAČILNOSTI SLOVENSKEGA ZLOGA

Zlog je eden osrednjih pojavov (glasovnega) jezikovnega sestava. Sestavljajo ga med seboj povezane glasovne prvine; te tvorijo fonološki podsistem, obenem pa prehajajo tudi na področje morfemske zgradbe in zgradbe besed. Obdelana je fonološka analiza zgradbe zloga¹. Fonološka razčlemba vključuje popis fonemskega inventarja, kombinatornost fonemov v zlogu in njihovo pogostnost ter iz tega določanje tipov zlogov, opis zloga kot hierarhične strukturirane enote, opis zgradbe zloga (v tem tudi fonološka inventarizacija posameznih segmentov zloga: jedra, predhodnega in sklepnega dela) in tipe zlogovnih struktur, dotakne se kontrasta glasov v zlogu oz. njegovih delih v povezanosti s fonološkim inventarjem. Zvočnost glasov se kaže: kot atribut samoglasniškosti, da so samoglasniki vedno in povsod tudi nosilci zloga (tvorijo jedro); kot lastnost zvočnikov, da so zlogotvorni le izjemoma (tipa *bír*, v narečju tipa *'metl*), kot značilnost nezvočnikov, da nikoli niso nosilci zloga. Izpostavlja se nasprotje kontrastivnosti med primerjanimi elementi, in to na osnovi fonoloških prvin, ki sicer tvorijo nasprotja (opozicije) leteh. Prav to pa je temeljno nasprotje: sonantičnost-nesonantičnost. Najbolj splošen kontrast je soglasnik + samoglasnik oz. tu je kontrastov največ. Tako je najpogostejša obenem osnovna struktura zloga, to je CV^2 z izraženo maksimalno kontrastivnostjo (kot je to značilnost večine jezikov sicer). Pri tem gre za kombinacijo konzontan+vokal (eventuelno tudi: konzontan+sonant oz. nesonant+sonant). Temeljna shema zloga je v razvrstitvi soglasnikov (C). Razmerje v vseh zlogih med V in C je 1 proti 1.46 oz. 30448 proti 44451.

Soglasniki se v pred- ($CCCCC$ 5, $CCCC$ 176, CCC 2619, CC 10876, C 22792, to je 36468) in pojedmem ($CCCCC$ 0, $CCCC$ 0, CCC 39, CC 1000, C 6944; to je 7983) delu (razmerje je 1 proti 4.57) razporejajo po načelu, da so bolj zvočni glasovi bližji zvočnemu jedru (V), sorazmerno z oddaljenostjo soglasniških sestavin od njega pa le-ta (lahko) upada (če ne gre samo za enodelne sklope po načelu kontrasta). Glede na razporeditev elementov z lastnostjo zvočnosti prevladuje tip, kjer zvočni glasovi stojijo blizu drug ob drugem in tako tvorijo zvočno središče zloga. Posebnost so t. i. stranski zlogi, kjer je zvočni soglasnik z nezvočnim oddeljen od nosilca jedra zloga (zvočniki *m*, *n*, *r*, *l*; npr. v narečjih tipa *rdeč*). Tako se ustvarjata dve zvočni središči znotraj zloga oz. stranski vrh zvočnosti, vendar so stranski zlogi redki. Posebnost so tudi neknjižni pojavi kot rezultat moderne vokalne redukcije tipa *nisn*. Posebno mesto imajo tudi t. i. silaboidi tipa *pšt/pst*, *pš*, *štlšt*. Temeljni zgradbeni tipi so ugotovljeni glede na soglasniški inventar oz. soglasniške sklope, ki tvorijo pred- in pojedrni del zloga. Odnos med C in V na začetku zlogov je 1 proti 22.42, to je 29148 proti 1300. Najpogostejše je pravilno izmenjavanje nezvočnih in zvočnih glasov, tako tudi določevanje zlogovne meje ni problematično (tip *ro-po-ta-ti*).

¹ Temeljno gradivo predstavlja vzorec 10000 izpisanih besed iz *Slovenskega pravopisa* (1962) in *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970–1991). Glasovni material je predstavljan po načelu izgovora, pri tem so zanemarjene položajne variante *nN* (*dz*, *dž*) in posebne glasovne zveze (pošumljanje), upoštevan pa je dolgi soglasnik, asimilacija *N* in izgovor *lj*, *nj* ne pred *V*.

² C mi pomeni soglasnik (konzontan), V samoglasnik (vokal), S zvočnik (sonant), N nezvočnik (nesonant); *n* nezveneči nezvočnik, *z* zveneči nezvočnik; Z zapornik (okluziv), P pripornik (sibilant), Z zlitnik (afrikata).

Tako strukturo je mogoče predstaviti glede na liho oz. sodo število *V* oz. *C*.

– **Sode (V):** VCVC (*e-den*), VCVCVCVC (*i-me-ni-ten*);

– **Sode (C):** CVC (*sam*); CVCVCVCV (*ze-le-ne-ti*); CVCVCVCVCV (*be-se-di-či-ti*);
CVCVCVCVCVCV (*pi-ka-po-lo-ni-ca*);

– **Lihe (V):** V, CVC (*bik*), CVCVC (*ko-za-rec*), CVCVCVCVC (*po-ro-če-va-len*),
CVCVCVCVCVCV (*po-so-ji-lo-da-ja-lec*);

lihe na V: VCVCVCVCV (*u-te-le-si-ti*);

– **Lihe (C):** CV (*bo*), CVCVC (*ko-koš*), CVCVCVCVC (*sa-mo-de-jen*);

lihe na V: VCV (*o-ko*), VCVCVCV (*o-ko-pa-ti*) itd. Pri lihih na *V* gre za strukturo *CV*,
kjer je prvi *C* odsoten, se pravi: *(C)V*.

V vseh teh vzorcih gre za določljivo sistemsko osnovo glede na predvidljive ujemalne sestavine. Kaže se paradigmatičen in zelo produktiven vzorec. Posamezne vrste zlogov imajo naslednjo zgradbo (podana je še pogostnost v preučevanem gradivu):

cccccV	1	0.003
ccccV	33	0.108
ccccVC	11	0.036
cccV	658	2.161
cccVC	205	0.673
cccVCC	10	0.032
ccV	3794	12.460
ccVC	1551	5.093
ccVCC	89	0.292
ccVCCC	4	0.013
cV	17476	57.396
cVC	4922	16.165
cVCC	385	1.264
cVCCC	9	0.029
v	1029	3.379
vC	255	0.837

vcc	16	0.052
	30448	100

Osnovno izhodišče je spoznanje o hierarhiji prvin v zgradbi jezika, kar pomeni, da je nižja enota (zlog) sestavina višje (beseda). Zlogovna meja je vključena v določanje lastnosti strukture zlogov zlasti pri problematičnih primerih, ko se zlog in morfem ne pokrivata, oz. za primere, ko je zlogovna meja variabilna, in to tam, kjer se v pred- in pojedmem delu zloga pojavlja soglasniška skupina. Upoštevati je mogoče več določil: transgresivnost soglasnikov; artikulacijske značilnosti – pri tem tudi posebne soglasniške zveze, zveze dveh enakih soglasnikov; kombinatoriko soglasnikov (zlasti soglasniški sklopi); kontrastivne in distinktivne lastnosti sestavin zloga (to je soglasnikov kot fakultativnih marginalij v zlogu).

Natančno in izčrpno evidentiranje ter opis vzorčnega gradiva razkrijeta tudi odstopanja posameznih pojavov od tovrstne sistemske zgradbe, kjer se po pravilu zlog izteče na samoglasnik (zadnji ali edini tudi na soglasnik), in to, ko gre za dvo- ali večdelne soglasniške sklope. Gre za variantne rešitve, ki so položajno omejene. Tu je sintetična podoba, ki vključuje strukturne lastnosti besed, naslednja: glede na medsebojno kontrastivnost posameznih soglasnikov (velika ujemanost oz. velika neujemanost lastnosti) se ti razvrščajo v zloge tako, da soglasniški sklop besede razpade; posamezni soglasniki prvotnega sklopa pa tvorijo konec oz. začetek naslednjega zloga, vendar morata biti oba izgovorljiva³.

Pravilnost in sistemskost se vzpostavlja tako, da prvi soglasnik sklopa pripada koncu prejšnjega, drugi tvori(jo) začetek naslednjega. Sestav je določen po načelu, da poteka zlogovna meja med prvim in drugim C (C-C ... V). Taki so v strukturah: dveh zvočnikov med samoglasnikoma *VSSV* [*V-SSV* ali *VS-SV*: *pre-kli-nja-ti* ali *pre-kin-ja-ti*), dveh zvočnikov med samoglasnikoma za nezvočnikom *VNSSV* (*V-NSSV* ali *VN-SSV*: *škra-blja-ti* ali *škrab-lja-ti*); treh zvočnikov *VSSSV* (*V-SSSV* ali *VS-SSV*: *o-ze-mlje* ali *o-zem-lje*); nezvočnika pred zvočnikom in samoglasnikom *VNSV* (*V-NSV* ali *VN-SV*: *ba-bji* ali *bab-ji*), dveh nezvenečih ali zvenečih nezvočnikov pred samoglasnikom *Vnn/zzV* (*V-nnV/V-zzV* ali *Vn-nV/Vz-zV*: *slu-škin-ja*, *sluš-kin-ja*, *gro-zdje* ali *groz-dje*), treh nezvenečih nezvočnikov pred samoglasnikom *VnnnV* (*V-nnn* ali *Vn-nnV* ali *Vnn-nV*: *pri-la-stkou* ali *pri-lastkou* ali *pri-last-kou*).

Izjeme, ko zlogovna meja nikoli ne poteka za predhodnim samoglasnikom, so redke, in sicer: v besedni strukturi *VVSN* (*V-VS-N*: *pre-ko-oce-an-ski*), *VSNV*, kadar spredaj nista *VV* (*VS-NV*: *sraj-ca*) *SSSS* (*S-SSS*: *nepoj-mljiv*), *ZZS* (*Z-ZS*: *na-həp-tnik*); *Vu/iC* (*Vu/i-C*: *zglau-je*, *poi-dem*), razen za primer *ZZS*, kadar je pred r polglasnik (*zdər-dra-ti*), v primeru *V/SnnS* kjer sta *nn* lahko *PZ/ZP*, *ZL/LZ*, *PL/LP* (*V/S-nnS* ali *V/Sn-nS*: *zvonč-klja-ti* ali *zvonč-klja-ti*) lahko poteka zlogovna meja tudi za drugim C v sklopu⁴.

Tako tipologija razkrije ob glavnih še vzorce struktur (pač glede na pogostnost zastopanosti v vzorčnem gradivu) z redkimi (sistemskimi) rešitvami (število primerov v gradivu se giblje od 4 do 779 po posameznih pojavih), ki se govorno potrjujejo kot stranska možnost ali pa se govorno komajda uresničujejo. Sistemska enakost narekuje najpogostejšo

³ Zlasti pomemben je začetek zloga; tako je avtor opravil še popis (po SSKJ, 1970–91) vseh začetnih soglasniških sklopov.

⁴ Pri vseh tovrstnih tipih gre tudi za problem ujemanja zlogovne meje z morfemskim šivom, kar pa zahteva posebno obdelavo.

distribucijo vzorcev, ugotovljena skromna zastopanost sporadičnih pojavnosti (ki pa so predvidljive) potrjuje tezo o paradigmatičnosti tipov in obenem o sprejemljivosti relativno redkih specifičnih pojavov. Očitna je sistemskost značilnosti.

Uporabljena literatura:

- Goldsmith J.A.* The Handbook of Phonological Theory. Blackwell. Cambridge, 1995.
Hawkins P. Introducing Phonology. London, 1992.
Križaj M. Soglasniška nasprotja v slovenskem knjižnem jeziku v skladu s Trubeckojevno teorijo // Slavistična revija 1984. No.32. S.92–105.
Lekomceva M.I. Tipologija struktur sloga v slavjanskih jazikah. Moskva, 1969.
Palková Z. Fonetika a fonologie češtiny. Praha, 1994.
Pauliny E. Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava, 1979.
Sabol J. Konsonanticko-vokalické zloženie morfém v spisovnej slovenčine // Jazykovedný časopis. 1979. No.30. S.120–133.
 -- Fonetika a fonológia. Bratislava, 1989.
 -- Syntetická fonologická teória. Bratislava, 1989.
 -- Slovenská slabika. (Náčrt problematiky) // SAS. 1994. No.23. (Bratislava).
 -- K typologickej charakteristike slovenskej slabiky. Tipkopis, 1996.
 -- K rozpadu praslovanskej slabiky. Tipkopis, 1997.
 -- K problematike hraníc slabiky. Tipkopis, 1997.
Skaličková A. Fonetika současné angličtiny. Praha, 1982.
 Slovar slovenskega knjižnega jezika. SAZU. Ljubljana, 1970–1991.
 Slovenski pravopis. DZS. Ljubljana 1962.
 Slovenski pravopis (1). Pravila. DZS. Ljubljana, 1990.
Srebot-Rejec T. Začetni in končni soglasniški sklopi v slovenskem knjižnem jeziku // Slavistična revija 1975. No.23. S.289–320.
Toporišič Jože. Slovenska slovnica. Založba Obzorja. Maribor, 1984.
Trofimovič K.K. Praktikum z porivjalnoj gramatiki slovjanskih mov. Lviv, 1960.

Мария МЪЖЛЕКОВА

ЗА НЯКОИ ФОРМИ НА ГЛАГОЛИ С ИНФИНИТИВНА НАСТАВКА *-И-* В НОВООТКРИТИЯ КИРИЛСКИ АПРАКОС

Българският учен Т.Кръстанов откри през 1982 г. в библиотеката на Ватикана старобългарски кирилски ръкопис¹, който наскоро бе обнародван под названието *Ватиканско евангелие*². (=Ват). Новоткритият книжовен паметник е апракос от X век³ и текстът му се отличава с редица архаични особености. На някои архаични морфологични черти – *употребата на прост аорист и на условно наклонение* във Ват – е

¹ Вж. *Кръстанов Т.* Български Ватикански палимпсест (Кирилско кратко изборно евангелие от X в. в Cod. Vat. gr. 2502) // Старобългаристика, 1988. Кн.1. С.38–66.

² Вж. *Кръстанов Т.А.* // М.Тотоманова, И.Добрев. Ватиканско евангелие. Старобългарски кирилски апракос от X в. в палимпсестен кодекс Vat. Gr.2502. С.1996.

³ *Кръстанов Т.А.* // М.Тотоманова, И.Добрев. Цит. съч. С.5.

посветен доклад⁴, изнесен от авторката на тези редове на Международна славистична конференция в град Львов.

Целта на настоящата работа е да представи още една архаична морфологична особеност на Ват, а именно: причастните форми на глаголи от IV старобългарско спрежение с инфинитивна наставка **-и-**, като тук вниманието е насочено само към *минало деятелно причастие първо* (=МДП). Наред с това се поставя и задачата резултатите от Ват да се сравнят с данните на други старобългарски евангелски текстове – *Зографско* (=Зогр), *Мариинско* (=Мар), *Асеманиево* (=Ас) и *Савина книга* (=СавКн). Съпоставянето ще даде възможност да се добие представа за общото и различното в старобългарските глаголически и кирилски евангелия, запазени в преписи от X–XI век.

Всеизвестно е, че в старобългарския език глаголите от IV спрежение с инфинитивна наставка **-и-** образуват МДП по два начин. Единият от тях е старинен и при него настъпват фонетични изменения (на първо място преходът на **-и-** в **ј**), в резултат на които наставката за образуване на МДП при тези глаголи е **-ъ, -ъши**, а съгласната пред **ј** се променя⁵. При втория начин, който е по-нов⁶, направо към инфинитивната основа на глагола се прибавя **-въ, -въши**. През старобългарския период от развитието на езика ни обаче “типът **хождъ, хождъши...** започва да отстъпва мястото си на типа **ходивъ, ходивъши**”⁷.

Във Ват са регистрирани форми на МДП, образувани с **-ъ, -ъши** и само една – с **-въ, -въши**. Общият им брой е 49. Срещу по-голяма част от тях в сравняваните евангелски текстове отговарят форми от същия тип. Наблюдават се обаче и някои различия. Според това обстоятелство формите от Ват се разделят на три групи.

I. Причастни форми на -ъ, -ъши във Ват (37) и сравняваните евангелия. Отсъствието на форма в определен старобългарски ръкопис не се отбелязва. Ето и данните от петте евангелия: **врѣдити**⁸ – **врѣждъ** Лк 4:35 (Зогр, **врѣждъ** Мар Ас); **възвратити сѧ** – **възвратъша сѧ** Лк 24:9 (Зогр, **възвратъша сѧ** Мар, Ас); **възгласити** – **възгласъ** Лк 23:46 (Зогр Ас, **възгласъ** Мар); **възложити** – **възложше** Лк 10:30 (Зогр Ас, **възложше** Мар СавКн); **въкоүсити** – **въкоүшь** Мт 27:34 (Зогр Ас, **въкүшь** Мар, **въкоүшь** СавКн); **запрѣтити** – **запрѣць** Мр 1:43 (Мар, **запрѣць** СавКн, **запрѣштъ** Зогр, **запрѣштъ** Ас); **испросити** – **испрошь** Лк 1:63 (Зогр Ас); **коүпити** – **коүпъ** Мр 15:46 (**коүпъ** Зогр Мар Ас); **обратити сѧ** – **обращъ сѧ** Йо 1:38 (**обращъ сѧ** Зогр Ас, **обращъ сѧ** Мар), **обращъ сѧ** Лк 7:9 (**обращъ сѧ** СавКн, **обращъ сѧ** Зогр, **обращъ сѧ** Мар Ас), **обращъши сѧ** Йо 20:16 (Ас, **обращъши сѧ** Мар); **оставити** – **оставъ** Мт 26:44 (Зогр, **оставъ** Мар СавКн, **оставъ** Ас), **оставъша** Мт 4:20 (Зогр СавКн, **оставъша** Ас, **оставъшѣ** Мар), **оставъша** Мт 4:22 (Зогр СавКн, **оставъша** Ас, **оставъша** Мар), **оставше** Мт 26:56 (Зогр, **оставъ-**

⁴ Вж. *Мъжлекова М.* Архаични морфологични черти във Ватиканското евангелие. // Сборник “Материали міжнародної славистичної конференції пам’яті професора Костянтина Трофимовича”. Т.І. Львів, 1998. С.59–64.

⁵ Вж. напр. *Мирчев К.* Старобългарски език, София, 1985. С.86; *Добрев И., Ж.Икономова А., М.Тотоманова,* Старобългарски език за X клас на НГДЕК, София, 1983. С.98.

⁶ Вж. напр. *Селищев А.М.* Старославянский язык. Москва, 1952. Ч.II. С.192; *Kurz J.* Učebnice jazyka staroslovinského, Praha, 1969, P.151 и др.

⁷ *Добрев И., Ж.Икономова А.* // М.Тотоманова. Цит. съч., там.

⁸ Инфинитивната форма на глагола се цитира по: *Sadnik L. und R. Aitzetmüller,* Handwörterbuch zu den alkirchenslavischen Texten, Heidelberg, 1955; Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р.М.Цейтл и н. Р.Вечеркии Э.Благовой. Москва, 1994.

ше Мар Ас СавКн), оставъше Лк 10:30 (Зогр, оставльше Мар Ас СавКн); поклонити – поклоньшамъ Лк 24:5 (Зогр Мар Ас); поклонити сѧ – поклонъ сѧ Мр 1:7 (Зогр Мар, поклонъ сѧ СавКн, поклон сѧ Ас), поклоньше сѧ Мт 27:29 (Зогр Мар, поклоньше сѧ СавКн, поклонъше сѧ Ас); пристъжити – пристъжь Мт 17:7 (Мар, пристъплъ Ас), пристъжь Мт 26:49 (Мар СавКн, пристъплъ Зогр, пристъплъ Ас), пристъжь Мт 28:2 (Зогр Мар СавКн, пристъплъ Ас), пристъжь Мт 28:18 (Мар, пристъплъ СавКн, пристъплъ Зогр, пристъплъ Ас), пристъжь Лк 7:14 (Мар, пристъплъ Зогр Ас), пристъжь Лк 10:34 (Мар СавКн, пристъплъ Зогр, пристъплъ Ас), пристъжьше Мт 15:23 (Зогр Мар СавКн), пристъжьше Мт 26:50 (Зогр Мар СавКн, пристъплъше Ас), пристъжьше Мт 26:73 (Зогр Мар СавКн, пристъжьше Ас), пристъжьше Мт 28:9 (пристъжьши Зогр Мар СавКн, пристъжьши Ас); приключити сѧ – приключьшо сѧ Мр 6:21 (Зогр Ас, приключьшо сѧ Мар); прѣклонити – прѣклонъ Йо 19:30 (Зогр Мар СавКн); родити сѧ – рожди сѧ Мт 2:2 (Мар, рожды сѧ СавКн, рожден сѧ Ас), рождьшее сѧ Мт 1:20 (рождъшее сѧ СавКн, рождъшек сѧ Мар), рождъшо сѧ Мт 2:1 (Ас, рождъшо сѧ СавКн, рождъшо сѧ Мар⁹); съвъкоупити сѧ – съвъкоупьша сѧ Лк 24:33 (Ас¹⁰, съвъкоупьша сѧ Мар); сътворити – сътворьшо Йо 12:37 (Зогр Мар, сътворьшоу Ас); оугодити – оугождъши Мр 6:22 (Мар, оугождъши Зогр Ас).

II. Причастни форми на -ъ, -ъши от Ват (II), срещу които в някои от сравняваните евангелия отговарят различия. Наблюдават се най-вече морфологични и лексикални несъответствия в някои от другите старобългарските ръкописи.

Морфологичните особености в сравняваните евангелски текстове се изразяват в употребата на: *аористна форма* вместо *причастна форма* – Мт 21:6 *створьша* (сътворьша Мар, створьша Зогр, сътворша Ас – створиста СавКн), Мт 26:51 *оударь* (Мар Ас СавКн – оудари Зогр), Мт 26:60 *пристъпъша* (Зогр Мар, пристъплъша Ас – пристъписта СавКн), Мт 27:35 *раздѣльше* (Зогр Мар – раздѣлиша СавКн, раздѣлиша Ас); *несвършен вид* вместо *свършен вид* – Мт 26:60 *пристъпъшемъ* (Зогр Мар СавКн – пристъпавъшемъ Ас); *единствено число* вместо *множествено число* – Лк 7:10 *възвращьше сѧ* (възвращьше сѧ Ас, възвращьше сѧ СавКн, възвращтъше сѧ Мар – възвращтъ сѧ Зогр)¹¹. Срещу формата *тавьшала сѧ*¹² Мт 2:7 (*тавьшала сѧ* СавКн, *твъшьшала сѧ* Ас), която е от *женски род*, в Мар се намира *тавлъшек сѧ*. Причината за това е съгласуването на причастие с определени части на изречението в двата ръкописа. От свързания текст проличава, че в Мар то е свързано със съществителното име *врѣма* и затова е от *среден род*, а във Ват – с формата *звъзды*. Подобно различие се наблюдава и на други места, например срещу причастната форма от *мъжки род* във Ват Мт 7:6 *вращьше сѧ* (Мар, *вращьше сѧ* СавКн) в Зогр стои формата *вращтъша сѧ* от *женски род*. В същия текст на Ас обаче е засвидетелствана формата *възвращьше сѧ*, т. е. глаголът пак е от свършен вид, но е с представка.

⁹ Буквата д в *рождъшо сѧ* е изписана над ж.

¹⁰ Сричката коу в *съвъкоупьша сѧ* е изписана над думата.

¹¹ От контекста личи причината за различieto: във Ват причастната форма е свързана с форма в множествено число (в случая със субстантивираното причастие *посълании*), а в Зогр причастие е в единствено число и е свързано с *посъланы*.

¹² Във Ват се срещат форми, при които малката носовка не е разчетена (в случая при сѧ). Вместо нея издателите на ръкописа употребяват специално приготвен знак, който по технически причини тук не се отбелязва. В работата ни на нейно място се поставя ъ.

Към лексикалните различия се отнасят: Мт 1:20 *смъшьльшю* (*съмъшьльшю* СавКн, *съмъшьльшю* Мар – *оумъшьльшоу* Ас) и Лк 10:34 *въсаждь* (Зогр, *въсаждь* Мар Ас – *възмъ* СавКн). На Мт 26:26 *блгосць* (*блгсштъ* Мар, *блсць* Ас) в две от евангелията отговарят причастни форми, образувани от глагола благословити, т. е. тук също има лексикални особености: *блгвивъ* Зогр и *благословль* СавКн. Нужно е да се подчертае, че формата *благословивъ* в Зогр се отличава и в морфологично отношение.

III. Причастни форми на -въ, -въши във Ват (1) и сравняваните евангелия. Тук данните са следните: *оучити сѧ* – *оучивъ сѧ* Йо 7:15 (*оучь сѧ* Зогр Мар Ас).

Представените причастни форми от Ват и данните от съпоставянето с другите четири евангелия позволяват да се отбележат следните по-важни изводи:

1. МДП на глаголи от IV спрежение с инфинитивна наставка -и- във Ват е засвидетелствано с форми, образувани по старинния начин, а само една е с **-въ, -въши;**

2. Само срещу 37 причастни форми на **-ъ, -ъши** от Ват в Зогр, Мар, Ас и СавКн отговарят също причастни форми от този тип;

3. При 11 причастни форми, завършващи на **-ъ, -ъши** от Ват, в някои от евангелията, използвани за сравнение, се наблюдават различия. Според броя на несъответствията ръкописите се подреждат така: СавКн (5), Зогр (4), Ас (3) и Мар (1);

4. Сред съпоставените причастни форми в петте старобългарски евангелия има само две, образувани по втория начин. Едната от тях е регистрирана във Ват Йо 7:15, а другата - в Зогр Мт 26:26.

Наличието на причастни форми, образувани предимно с наставка **-ъ, -ъши** и регистрирани във Ват, е свидетелство за архаичността на този старобългарски книжовен паметник.

Марианна СЕДЛАКОВА

ПРО РЕЦЕПЦИЮ ЗОРОВОГО Й СЛУХОВОГО КОМУНИКАТИВНОГО КАНАЛУ

(на матеріалі словацьких дієслів смислового сприймання й мовлення)

Проблема ієрархії комунікативних каналів виникла у зв'язку з дослідженням раннього етапу розвитку дитячого мовлення¹. Усвідомлюючи взаємопов'язаність функціонування комунікативних каналів у тварин і в людей, ми їх розподілили на основі етологічної й психологічної літератури від розвитково найнижчого комунікативного каналу й додали позасмисловий канал комунікації, що за розвитком вважається найвищим. Наш розподіл наведено в таблиці:

¹ Детальніше про це йдеться у статті М.Седлакової. 1997 (в друку). *Sedláková M.* K ranému štádiu vývinu detskej reči // *Varia IV. Materiály zo IV. kolokvia mladých jazykovedcov.* Bratislava–Banská Bystrica, 1995. S.55–60; *Sedláková M.* Poznámky ku gramaticko – sémantickej rovine v ranom štádiu vývinu detskej reči // *Studia Philologica III. Zborník PdF UPJŠ. Prešov, 1995 S.179–184.*

Послідовне засвоєння комунікативних каналів у процесі розвитку:		
канали:	а) індивіда:	б) партнерських стосунків
позасмислові	<i>використовують свої</i>	<i>радіорецептори (ppp)</i>
смислові: оптичний	<i>використовує фоторецеп</i>	<i>птор (невластивий ppp):</i>
аудитивний	<i>використовує механоре</i>	зір
тактильний	<i>використовує механоре</i>	цеттор: слух
хімічний	<i>використовує хемореце</i>	цеттор: дотик
		птори: нюх, смак, ▼

Основні й специфічні канали комунікації і з аспекту проксеміки є два: акустичний і оптичний канали, хоч їх взаємодія з погляду розвитку людської комунікації описана науково незадовільно. Деякі дослідження комунікації вказують на те, що при активному обміні інформацією між людьми переважає зоровий комунікативний канал (55%) над звуковим (45%)². Цілком логічно, що при історичній комунікації (передавання знань з покоління в покоління) співвідношення зовсім інше. Згадані два канали письма (не кажучи про модерні візуальні й аудіовізуальні медіуми) є взаємно так пов'язані, що з погляду синхронності не можна говорити про перевагу котрогось із них.

Імпульсом для роздумів є музикознавча література, присвячена даній проблемі, що оцінює звуковий канал як розвитково вищий, домінуючий щодо оптичного³. Хоч людське мовлення і музика використовуються для передавання інформації, той самий фізичний носій мовлення використовує лиш незначну частину гами звуків, сприйманих людським вухом. Ми не хочемо недооцінювати твердження біологів, що зір у людини найважливіший і найрозвинутіший та що приблизно 80% інформації людина отримує згаданим комунікативним каналом. Ми звертаємо увагу на те, що з існуванням основного комунікативного феномену, завдяки якому протягом філогенези людства розвинулася мова, заснована на звуку, змінилась якість інформації, сприйманої акустичним каналом порівняно з іншими каналами людської комунікації, й це передусім підкреслює особливе значення звукового комунікативного каналу. Таким чином, мова відірвалася від своєї фізичної суті, набула знакового характеру, створила самобутню комунікативну систему, яка своєю семантику буде більш на образі, ніж на звуку. Доказом справедливості такого твердження є існування фразеології, яка становить перехідну ланку між словом як знаком та образом, що побутує майже на всіх мовних рівнях і в більшості жанрів мовної комунікації. Якщо є можливість підтвердити людський досвід з позасмисловим комунікативним каналом існуванням фраземи *шосте чуття*, то сподіваємось, що детальним аналізом фразеології можна відкрити й ієрархічні відносини в рецепції інформацій посередництвом домінантних каналів людини (аудитивного й оптичного). На цей раз об'єктом нашого дослідження буде не фразеологія – рецепцію комунікативних каналів шукатимемо в інших часткових системах мови.

У першому нашому зонді до проблематики людської рецепції зору й слуху, яку можна довести на функціонуванні самої мови, ми використали тексти народних казок,

² Thiel E. Řeč lidského těla prozradí víc než tisíc slov. Bratislava, 1993.

³ Berendt J.E. Das Dritte Ohr (Vom Hören der Welt). Hamburg, 1985.

існування яких підтверджує життєздатність і емансипацію мовлення⁴, оскільки в звуковій формі вони дожили до половини минулого століття і в своїх образах документують нагромаджений людський досвід. З нашого аналізу образів народних казок випливає, що людський досвід з цими двома смислами оцінює візуальну інформацію як конкретнішу порівняно зі звуком (звуковою інформацією). В образах народних казок нам вдалось також виявити оцінювання звукової інформації як краще поширювального феномену (порівняно з образною), що, сподіваємося, стало однією з вирішальних причин домінування звукового каналу у філогенезі людського мовлення.

У другому зонді ми використали лексичний склад мови, зосередивши увагу на дієсловах *verba videndi* і приєднавши їх до окремих комунікативних каналів. Першим критерієм при доборі потрібних дієслів були їх основні значення, пов'язані з комунікацією за посередництвом смислових органів. Другим критерієм у доборі дієслів стала їх ноціональність. Третім критерієм є фреквенція дієслів, в якій відбито два перших критерії. Згідно з останнім критерієм, ми згрупували відповідні дієслова (наводимо їх у додатку). У процесі дослідження дієслів смислового сприймання, в'язаних на слуховий комунікативний канал, виявилось, що оцінювання згаданого каналу без дієслів *verba dicendi* не повне й скреслює погляд на той комунікативний канал. Після згрупування дієслів мовлення виявилась потреба згрупувати їх, згідно з комунікативним процесом, на дієслова, які мають активну або пасивну функцію в комунікативному акті, причому роль експедієнта вважаємо активною, а роль перцепієнта – пасивною. Включаючи останні дві групи дієслів, ми поширили аспект активної/пасивної участі на комунікації. Сукупність *комунікативно активних дієслів*, які стосуються візуального, тактильного, хімічного та позасмислового каналу, цілком змінила уяву про використання поодиноких комунікативних каналів. Первинне порівняння *комунікативно пасивних дієслів* усіх трьох груп показало велику квантитативну диспропорцію між групами дієслів, пов'язаних з зоровим каналом, з одного боку, та рештою каналів людської комунікації – з другого. Це підтверджує вже згаданий біологічний факт, що зір у людини є найрозвинутішим смислом і що за його посередництвом людина сприймає найбільше інформації, чого не можна сказати про людський слух, оскільки людське вухо спроможне сприймати лиш частину звукового реального світу (від 20 Hz до 20 kHz, причому наведена шкала з віком звужується, і в мовній комунікації бере участь лише незначний процент згаданої шкали). Семантичне злиття *комунікативно пасивних дієслів* нижчих комунікативних каналів вказує на низький рівень усвідомлення сприйманої інформації комунікативними каналами. Загальне порівняння груп дієслів з аспектом *комунікативної активності/пасивності* вказує на те, що при активному пізнаванні світу домінуючим є звуковий канал, очевидно, завдяки мові – спеціальному людському комунікативному феномену, який, крім комунікативної, має і функцію пізнавальну. *Комунікативно пасивні дієслова* найнижчих комунікативних каналів у своїх *активних* еквівалентах значною мірою диференційовані. Їх специфікацію можна також приписати активній (тобто усвідомлюваній) формі пізнавання навколишнього світу. Злиття дієслів, які належать до нижчих комунікативних каналів (тактильного й хімічного) з дієсловами позасмислового сприймання через неусвідомлення згаданих комунікативних каналів можна інтерпретувати двома способами: позасмислова комунікація – рудиментарний залишок попереднього філогенетичного розвитку комунікації (подібно як дотик, нюх та смак); не

⁴ Sedláková M. Sluchový a zrakový kanál ľudskej komunikácie v dvoch slovenských ľudových rozprávkach. Príspevok na konferencii Žánrové hodnoty ľudovej rozprávky. Prešov, 26–28. X. 1997.

всі люди спроможні використовувати наведений комунікативний канал, що про нижчі смисли стверджувати неможливо. Передбачаємо, згідно з існуючими дослідженнями, що у випадку позасемантичного сприймання йдеться про наймолодший комунікативний феномен, найдосконаліший, який властивий лиш духовно зрілому індивіду. Сьогодні у світі є спроби навчити людей сприймати позасемантично⁵. Наведену інтерпретацію підтвердив би й факт, що запас слів у словацькій мові не має у своїй основі комунікативно активних дієслівних еквівалентів, які належать до семантичної групи позасемантичного сприймання (що можна передбачати і в інших мовах)⁶.

Аналіз частини мовного запасу словацької мови, семантично пов'язаної з комунікацією різними комунікативними каналами, підтвердив те, що ми передбачали: всупереч фізичній зумовленості й розвитковій послідовності комунікативних каналів у людини (і тварин) (див. таблицю у вступі статті), звуковий канал виділяється з цього розряду якістю інформації, опосередкованої спеціальною людською комунікативною системою – мовою. Інакше кажучи, ієрархія комунікативних каналів, як видно з таблиці, дійсна лиш до виникнення мови, для якої характерна знаковість та арбітрарність. З виникненням мови ситуація радикально змінилася. Перевагу (хоч поки що йдеться про історичну комунікацію, тобто накопичення людського пізнання) здобуває звуковий канал, за посередництва якого мовна комунікація первинно проходить. Мова спроможна кодувати й передавати інформацію, актуально здобуту за участю всіх існуючих комунікативних каналів, а його специфічність полягає в активному завданні при пізнаванні світу⁷.

Додаток

Vybraný slovesb v poradnĕ podsa hodnoty relativnej frekvencie, ktorĕ vyjadruje inslo za slovesom. Slovesb aktivnej ěasti na komunikaĕnom akte (rola expedienta) uvĕdame tuĕnĕm pĕnsmom (**povedaĕ**), slovesb pasivnej ěasti na komunikaĕnom akte (rola percipienta) kurzĕnou (**pouĕk**). Medzera oddeĕuje slovesb frekvencĕ radenĕj do jadra slovnej zĕsoby (po relativnu frekvencĕ 13) od ostatnĕch.

ZRAK	SLUCH	OSTATNĕ ZMYSLY
ukázat' (sa) 308	povedat' 1456	pĕsobit' 81
ukazovat' 163	hovorit' 1034	dotknĕt' sa 77
objavit' (sa) 72	vraviet' 455	dotĕkat' sa 51
vyzerat' 120/2	volat' 361	modlit' sa 20
prejavit' sa 43	odpovedat' 168	voĕnat' 37/2
prejavovat' sa 43	vylovit' (sa) 154	nazdat' sa 16
upozornit' 40	rozprĕvat' (sa) 146	
tvĕrit' sa 29	mlĕat' 107	pĕchnut' 7
upozortovet' 25	pĕtat' (sa) 94	udierat' (sa) 6
javit' sa 18	vyjadrit' (sa) 77	predpovedat' 6
	vĕĕmnĕt' si 76	
poukazovaĕ 12	krĕuat' 72	

⁵ Rĕzl M. Jak se nauĕit ESP (Extra Sensory Perception). Praha, 1992.

⁶ Припускаємо також іншу можливість, наприклад, у США проблематика вже відома декілька десятирĕч.

⁷ Одночасно виявляються подальшĕ можливостĕ, крĕм уже згаданих, дослідження проблеми на основĕ запасу слĕв, наприклад, а) поширенням семантичних груп дієслĕв дієсловами пізнання, або мислення, чи поширенням частин мови; б) аналізом мовного запасу з історичної точки зору, чим би вдалось відкрити старшĕй стан в досліджуванĕй перцепцĕї; в) вбачаємо можливість обдумати проблематику з філософського погляду.

zdraviti' (sa) 71
opýtat' sa 64
ozvat' sa 61
tvrditi' 56
vysvetlić – 54
vyhlásiť (sa) 51
pozdraviti' (sa) 48
ozývati' sa 42
pripomínati' (sa) 38
vyповедати' 38
ohlásiť (sa) 37
prehovoriť 36
skríknuti' 35
vykriknuti' 33
porozpráviati' (sa/si) 31
spýtat' sa 31
kázati' 30
vyjadrovati' (sa) 29
zasmíati' sa 27
čusat' 25
hádati' (sa) 25
spytovati' sa 25
vyslovovati' (sa) 25
zaspíevati' (si) 24
prihlásiť (sa) 21
oznamovati' 20
prihovárati' sa 20
dohovoriť sa 18
hlásiť 18
nađavati' 16
vzdychnúť si 16
prikázati' 14
vykrikovati' 14
kritizovati' 13
pod'akovati' sa 13
stíchnuti' 13
vadiť sa 13

dopovedati' 12
nahovoriť (sa) 11
hovorievać 9
vravievati' 8

vidiet' (sa) 1296
pozriet' sa 386
hl'adiet' 301
dívat' sa 147
uvidiet' 100
pozerať (sa) 95

počuti' 382
počúvati' 175
dozvediet' sa 88
čuti' 28
načúvati' 24
začuti' 22

zdat' (sa) 260
cítiť (sa) 229
tušiti' 70
predpokladati' 61
uhádnuti' 23
počtiť 21

<i>skúmat' 68</i>	<i>vyročut' 16</i>	<i>voňat' 37/2</i>
<i>zbadat' (sa) 64</i>		
<i>pozorovat' (sa) 62</i>		<i>chutit' 12</i>
<i>vyzerat' 120/2</i>		<i>predvídat' 9</i>
<i>obzerat' sa 37</i>		<i>posíkovat' 7</i>
<i>prezriet' (sa/si) 28</i>		<i>zasntit' 2</i>
<i>všmat' si 26</i>		
<i>obzriet' sa 25</i>		
<i>prizerat' sa 22</i>		
<i>obdivovat' 15</i>		
<i>podívat' sa 15</i>		
<i>uzriet' 14</i>		
<i>zhliadnut' (sa) 12</i>		
<i>vndat' sa 10</i>		
<i>badat' 8</i>		
<i>rozhlíadnut'sa 7</i>		
<i>víndavat' sa 3</i>		
<i>vzhliadnut' 2</i>		
<i>rozhlíadnut' sa 1</i>		

Галина ШКІРИНЕЦЬ-ГАСЮК

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ВЛАСНИХ НАЗВ У ПЕРЕКЛАДАХ І.ФРАНКА ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Сучасна українська літературна ономастика вимагає глибокого та всестороннього висвітлення і в оригінальних, і в перекладних творах, оскільки ця галузь науки безпосередньо стосується вивчення художніх текстів у стилістичному та лінгвістичному аспектах, а також дає змогу встановити закономірності їх творення в контексті української мови. “Під впливом перекладів сама мова-рецептор збагачується формально, тобто поповнює мовні ресурси. Це поповнення може впливати на збагачення лексичної системи назвами нових, невідомих українському читачеві реалій, а отже, і відомостями про невідомі назви антропонімійних та топонімійних явищ”¹.

Інтерпретація власних назв з тої чи іншої слов'янської мови у перекладах І.Франка² має свою специфіку. “Переклади чужомовних творів, чи то літературних, чи наукових для кожного народу являються важним культурним чинником, даючи можливість широким народним масам знайомитися з творами й працями людського духу, що в інших краях у різних часах причинялися до ширення просвіти та підіймання

¹ *Полюга Л.* Переклади з слов'янських літератур як чинник збагачення української мови // Славістичні студії. Матеріали V Міжнародного славістичного колоквиуму. Львів, 1997. С.51.

² *Франко І.Я.* Зібрання творів: У 50-ти т. Київ, 1976–1980. При посиланнях у тексті на твори І.Франка перша цифра вказує на том, друга – на сторінку.

загального рівня культури” [39,7]. Письменник висував науково обґрунтовані вимоги до перекладу, особливо при передачі власних назв. Художньо-ономастичні одиниці глибоко продумувалися автором і виступали як інформаційно-насичені засоби. Це і спричиняло певні труднощі у передачі власних назв при перекладі. Перекладач при відтворенні художніх онімів повинен, наскільки це можливо, зберегти ті функції, які вони виконували в оригінальному тексті. Тому в перекладах доволі часті розбіжності, що неминуче призводять до спотворення змісту.

Специфічно є передача онімних одиниць з польської, чеської та російської літератур, оскільки тут можуть траплятися назви, які перехрещувались на шляхах української історії, з одного боку, і польської, чеської та російської – з другого. Для прикладу візьмемо хоча б такі топонімічні назви польських міст, як **Chelm, Pszemyśl**, які у тексті перекладів подаються згідно з загальноприйнятою українською інтерпретацією: **Холм, Перемишль**. Або російський топонім **Белгород** по-українськи звучить **Білгород**. Перекладач підпорядковує ці назви загальним законам української мови. І.Франко доводить також, що мелодійність віршової мови полягає передусім майже в однаковій кількості голосних і приголосних, що й повинен брати до уваги перекладач, якщо він прагне бодай частково відтворити милозвучність оригіналу [38, 529].

Письменник вдало застосовує лінгвостилістичні закони при перекладі зі слов'янських мов. Наприклад, прикметникові назви у п'єсі “Борис Годунов” О.С.Пушкіна [11, 95–178] передаються відповідно до українського правопису: **Воротинский**³ – **Воротинський** [11, 95], **Милославских** – **Милославських** [11, 130], **Курбский** – **Курбський** [11, 136], **Пушкин** – **Пушкін** [11, 124], **Шуйский** – **Шуйський** [11, 95]. Український перекладач намагається зберегти звучання російських прізвищ і деякі назви передає за допомогою літери **г**⁴, яка в 50-томному виданні творів І.Франка через недосконалість тогочасного українського правопису була замінена на **г**.

Прізвище **Трубецький** вжите лише в орудному відмінку: “Відходить з **Трубецьким**” [11, 153] і навіть повні жіночі прикметникові російські прізвища передаються згідно з українською орфографією: “Княгиня **Трубецька**” М.Некрасова [11, 17]. Як бачимо, у цих власних назвах зберігається майже однакове фонетичне звучання. Але спостерігаємо також заміну, коли оригінальне **Федор Годунов** передається як **Хведор Годунов**: “А певно будуть Заприсягать **Хведора Годунова**”⁵, де зафіксовано фонетичні зміни при передачі назв. І.Франко визнавав і такий варіант цього імені в українській мові, хоча в перекладі є й ім'я **Феодор**: “Народе! Годунова син **Феодор**, Та й ще дочка його Марія Повмирили” [11, 178].

Аналогічно перекладені власні назви з творів польського письменника Адама Міцкевича⁶: **Krasickim** – **Красіцьким** [11, 327], **Czernecki** – **Чернецький** [11, 344], **Skrzypnecki** – **Скшинецький** [11, 347], **Trockim** – **Троцьким** [11, 346]. У цих випадках письменник зберігає навіть фонетичне звучання польських прізвищ. “І.Франко висловлює думку, яка стала тепер загальноприйнята, що з близьких мов перекладати нелегко. Особливо щодо українсько-польських паралелей, то письменник указує, що ці мови, з погляду перекладацьких можливостей, і близькоспоріднені, і фундаментально різні. Головна розбіжність між ними –

³ Рос.вид.: *Пушкин А.С. Избранные сочинения*: В 2-х т. Москва, 1978.

⁴ *Пушкін А.С. Драматичні твори* / В перекладі, з передмовою та поясненнями Д-ра І.Франка. Львів, 1914.

⁵ *Пушкін А.С. Драматичні твори*. С.100.

⁶ *Mickiewicz A. Wiersze*. Warszawa, 1972.

акцентологічна, оскільки в польській мові всі наголоси на передостанньому складі, тоді як українська мова має різні наголоси”⁷.

У перекладі сатиричної поеми “Хрещення Святого Володимира” чеського письменника К.Гавлічка-Боровського спостерігаємо також дію вищеохарактеризованих правил: **Franty Sumavskecho**⁸ – **Франца Шумавського** [11,432].

У своїх перекладах І.Франко часто замінює родові відмінки власних назв оригіналу присвійними прикметниками. У поемі “Ордонова редута” Адама Міцкевича вислів **Reduta Ordona** перекладено І.Франком як **Ордонова редута**. У “Тірольських елегіях” К.Гавлічка-Боровського⁹ онім **Kukulín** передано як **Кукулін** (чол.р.) та **Kukulín** – **Кукуліна** (жін.р). У чеських назвах відсутня вказівка на чоловічий та жіночий рід, а у Франковій мові вони обов’язкові. Такі зміни у цих перекладах зумовлені насамперед прагненням до економії вислову. У таких випадках І.Франко доповнює потреби в ритмічних паузах. Такі мовні явища зумовлені ще і вільним наголосом української мови, тоді як у деяких слов’янських мовах наголос є сталий.

У перекладах зафіксовано випадки, коли І.Франко розширює власні назви, порівняно з оригіналом. У драмі “Борис Годунов” О.С.Пушкіна вжито лише ім’я **Іван**, а перекладач додає до імені ще прізвище – **Іван Грізний** [11, 126]. До речі, навіть слово “Грізний” І.Франко пристосовує до української фонетики. Або у творі “Моцарт і Сальєрі” О.С.Пушкіна [11, 216]: “Пародією став паскудить **Данта**”. Перекладач ужив **Данта**, хоча в оригіналі читаємо **Алигери**. У цьому ж драматичному образку: “Геній і злочин – речі несумісні? Неправда! А **Михайло Буонарроті**?” [11, 223]. У російському варіанті О.С.Пушкіна вжито лиш прізвище **Буонаротти**. Щоб передати милозвучність тексту перекладач використовує ще й ім’я, причому в українській формі.

Семантика самого тексту часто диктує вживання не лише додаткового імені, а взагалі іншого вислову. Наприклад: “Поменять На серебряника пращура **его**...” – “Отрутою запахнуть червінці як срібняки колись **Іскаріота**” [11, 204]. У даному випадку певні структурно-стилістичні зміни та вживання І.Франком власної назви вдало підсилюють емоційне навантаження цитати. В іншому випадку письменник використовує українські здібнілі або розмовні форми власних назв (**Іван - Йвасю**), щоб відповідно до української ментальності надати звертанню лагідності: “Сказав я: **Йвасю**, поведи мене Над гроб царевича Димитрія!” [11,155]. Або **Гришка Отрепьев – Грицько Отреп’єв** [11, 120]. В оригіналі **Борис**, а І.Франко з поблажливістю іронізує: “**Борисіку**, хлопчища обижають убогого!” [11, 161], чим стилістично поглиблює сприймання тексту твору. У поемі “Ордонова редута” А.Міцкевича І.Франко вжив прізвищеву форму **Болеславів**, а в тексті оригіналу такої назви нема.

Для мелодійнішого сприйняття тексту І.Франко використовує властиве українській мові ад’єктивно-субстантивне словосполучення замість субстантивного. Наприклад, у творі О.С.Пушкіна “Моцарт і Сальєрі”: “Женитьба Фигаро” – “Фигарове весілля” [11, 214].

Більшість сакральних та інших назв у перекладах І.Франка передається згідно з нормами правопису української мови. Для прикладу: **Адониса – Адоніса, Венера – Венера** [11, 56–59]. **Бог – Бог** [11, 164], **Mojzise – Мойсея, Muhameda – Магомета** [11, 438], **Pavlu – Павлу, Petru – Петру** [11, 465], **Perun – Перун, Perunečku –**

⁷ Зорівчак Р. Внесок Івана Франка в розвиток перекладознавчої думки в Україні // І.Франко – письменник, мислитель, громадянин. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 1998. С.44.

⁸ Havlicek Borovsky K. Vojnas hlouposti a zlobou. Praha, 1981.

⁹ Гавлічек Боровський Карель. Вибір поезій / Переклад Івана Франка. Львів, 1901.

Перуночку, *Perunovič* – Перунович, *Peruňatku* – Перунятку [11, 410–438].
Servička – Червічка, *Serviček* – Червічок [11, 451–457].

Таким чином, перекладаючи твори зі слов'янських літератур, І.Франко перш за все намагався передати правильно ту назву, яка була в оригіналі, й одночасно завжди керувався законами рідної мови, її правописною системою і народними традиціями. Крім того, він намагався зберегти дух оригіналу і водночас донести до українського читача все багатство і різноманітність тієї мови, з якої перекладався твір. Тут Франко реалізував той самий принцип, який застосовував при перекладах з інших літератур, сформульований у “Передмові до збірки “Поєми””: “Коли правда те, що головне значення поезії в тім лежить, що вона розширює нашу індивідуальність, збагачує душу такими враженнями і почуваннями, яких вона не зазнала би в звичайнім житті або не зазнала би в такій силі і ясності, то думаю, що передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями” [5,7].

Любов ОСТАШ

ЧЕСЬКІ ОСОБОВІ ВЛАСНІ ІМЕНА З ПОГЛЯДУ ЇХ ПОХОДЖЕННЯ

У Чехії особові власні імена різні за походженням. Численну групу становлять найдавніші імена, які походять ще з часів праслов'янської єдності – слов'янські автохтонні імена (далі – САІ)*. До них належать імена-композиції (напр., *Jaromír*), похідні від них утворення (напр., *Slávek < Slavomír*), а також імена відапелятивного походження (напр., *Růžena*).

САІ характерні для всіх слов'янських мов, як у минулому, так і тепер. Простежимо це на іменах з компонентом **добр-**: чес. *Dobrohost, Dobromil, Domromír, Dobroň*, пол. *Dobrasz, Dobrek, Dobrohost*, серб. і хорв. *Dobroboj, Dobromysl, Dobroslav*, болг. *Добромил, Доброслав, Добрак*, давньорус. *Добрило, Добрыня*, білорус. *Доброгост, Добрыня*, рос. *Добрынка, Добрыша*, укр. *Добрас, Добрик, Добрило, Добриша, Добриян, Добрина*, порівн. також українські топоніми *Добросин, Добротвір, Добромишль (<Добромисл)*¹.

Історично так склалося, що на сьогодні найбільша кількість САІ збереглася в антропоніміях південних і західних слов'ян, менше – у східних слов'ян. Маємо на увазі їх функціонування в сучасних антропоніміях. У минулому в українців, росіян і білорусів такі імена функціонували до XVIII ст. включно, але у писемних пам'ятках вони зафіксовані переважно у скороченій формі, напр: *Радко (< Радислав), Станко (< Станислав, Станмир), Гудима (< Гудимир)* та ін.

Із САІ, уживаних у чеській мові, найпоширеніші імена з компонентами **bor-** *Bořivoj, Dalibor, mil-* *Miloslav(a), Bohumil(a), mir-* *Miroslav(a), Jaromír(a), mysl-*

* Під терміном “слов'янське автохтонне ім'я” розуміємо ім'я праслов'янського походження або утворене пізніше, вже в антропонімії того чи іншого конкретного слов'янського народу, на споконвічно слов'янському мовному ґрунті. Чеські науковці користуються термінами *slovanské jméno, jméno slovanského původu*.

¹ Демчук М.О. Праслов'янські елементи відкомпаративного походження в українській антропонімії XIV–XVII ст. // Українська історична та діалектна лексика. Київ, 1985. С.106–113.

Přemysl, Křesomysl, rad- Radoslav(a), *Ctirad, slav(a)* – Slavomír, Stanislav(a), *vit-Hostivít, voj-* Vojtěch, *Budivoj* та ін. З часом, як і в інших народів, від цих імен утворилась велика кількість скорочених варіантів, якими було зручніше користуватися в побуті: з *Radimír* утворився *Radim*, з *Lubomír* – *Lubor*, з *Bohumil* – *Bohuš* тощо.² Деякі похідні утворення стали самостійними іменами, які дозволено записувати в метрики (*Bohuš, Dušan, Radek, Slávek* та ін.), хоча набагато більша частина їх функціонує лише в побуті.

Із 790 чоловічих і 710 жіночих імен, які записуються у чеській метриці, близько 230 чоловічих і понад 170 жіночих – це слов'янські автохтонні імена, тобто майже третина у першій групі і четверта частина – у другій. Отже, слов'янські автохтонні імена – не лише найдавніший, а й дуже вагомий кількісно пласт чеського іменника. Для порівняння: в сучасному українському іменнику таких імен вживається відповідно 10 і 13 відсотків.

За спостереженням антропонімістів обох країн, і в чеській, і українській антропоніміях в останні десятиліття спостерігається зростання інтересу мовців до слов'янських автохтонних імен. Поновлюються у правах давні, призабуті імена, якими, хоч рідко, почали називати дітей.

Ще однією цікавою спільною рисою чеської і української антропонімії є те, що за зразками композитивів творяться нові імена. В них складові основи можуть мати значення, які не траплялись раніше, але які розуміють і хочуть мати в іменах сучасні мовці, наприклад, *Hvězdoslav, Miromil, Pravdomil* – у чеській³, *Зореслава, Дзвенислава, Квімослава, Любомила* – в українській⁴ антропоніміях. Мовці відчули, що ця модель дає змогу творити нові, красиві імена.

У середні віки почала формуватися група імен, які сьогодні вважаються суто чеськими, тобто таких за формою похідних варіантів переважно немає у жодного слов'янського народу. До них, зокрема, учені відносять такі імена: *Aleš* (< Alexej), *Bivoj* (< Zbyvoj), *Bohuš* (< Bohumil), *Bořek* (< Bořivoj, Bořislav), *Břetislav, Ctibor, Ctirad, Čistoslav, Dalimír, Diviš, Hanuš, Horymír, Hynek, Křesomysl, Neklan, Nepomuk, Nezamysl, Odolen, Slaviboj, Slavoj, Smil, Spytihněv* та ін. Як бачимо, ця група сформована з використанням усіх груп імен – як САІ, так і запозичених.

Понад дві третини сучасного чеського іменника становлять чужі імена – єврейського (біблійні), грецького, латинського, німецького походження, меншою мірою – германського і романського, потім кельтського, східного тощо. Аналогічну картину спостерігаємо і в східних слов'ян, у тому числі в українців. З прийняттям християнства у Київській Русі протягом кількох століть САІ поступово відходили в тінь. Спочатку вони існували паралельно, потім – як другі, домашні імена, далі деякі з них ставали прізвищами. Але боротьба християнських імен, які популяризували церква і держава, і САІ, на боці яких стояла народна традиція, в Україні була запеклою і тривалою аж до XVIII ст.⁵

Таким чином, і в чехів, і в українців у зв'язку з запровадженням християнства з'явилися досить подібні між собою імена (*Makar* – *Макар, Anna* – *Анна, Marta* – *Марта*). Після кількох століть розвитку різниця полягала хіба що в тому, що з групи це-

² Knappová M. Jak se bude jmenovat? Praha, 1978. S.9; Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964. S. 68–111.

³ Knappová M. Jak se bude jmenovat? Praha, 1978. S. 99–143; Rodná (křestní) jména // Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, 1994. S. 603–610.

⁴ Скрипник Л.Г., Дзятківська Л.П. Власні імена людей: Словник-довідник. Київ, 1996. С.133, 141, 148, 155.

⁵ Див. докл.: Худаш М.Л. З історії української антропонімії. Київ, 1977. С.148–202.

рковно-християнських чехи наприкінці ХХ ст. вибрали собі як улюблені і відповідно більш поширені одні імена (*Jan, Jiří, Josef, Michal* тощо), а українці – інші (*Андрій, Віктор, Дмитро, Євген* тощо). Другою різницею було неоднакове фонетичне і морфологічне освоєння цих імен кожною мовою, згідно з її внутрішньою структурою і особливостями (*Kateřina – Катерина, Matouš – Матиї* та ін.). За походженням можна виділити такі найбільш виразно окреслені групи запозичених чеських імен⁶:

1. Єврейські імена: *Adam, Daniel, Jakub, Jan, Jozef, Matěj, Matouš, Michal; Alžběta, Anna, Eva, Judita, Jitka, Marta, Tamara, Zuzana* та ін.

2. Грецькі імена: *Alexandr, Filip, Jiří, Štěpán; Barbora, Irena, Kateřina* та ін. Деякі грецькі імена прийшли до чехів за посередництвом інших мов, наприклад, єврейської (*Tomáš*), російської (*Soňa, Vasil*) тощо.

3. Латинські імена: *Felix, Klement, Lukáš, Marek, Pavel; Beatrice, Flóra, Klára, Magdaléna, Viola* та ін. Особливістю чеських імен латинського походження є те, що від багатьох чоловічих імен утворені паралельні жіночі імена: *Julie* від *Julius*, *Livie* від *Livius* та ін. За посередництвом латинської мови до чехів прийшли імена з інших мов, напр., *Kamil*.

4. Імена з романських мов. Їх значно менше, ніж запозичених з латинської. З іспанської мови в чехів відомі імена *Alma, Elvíra, Izabela, Karmen, Manuel(a), Ramon(a)*; з італійської – *Alois(ie), Bianka, Gina, František, Rita, Rozálie, Sandra*; з французької – *Andrea, Denis(a), Iveta, Ivona, Luíza, Nikol(a), René, Simona*. Отже, йдеться в основному про імена жіночі, запозичені недавно.

5. Германські імена, особливо німецькі, до чехів проникали з найдавніших часів. Це, зокрема, *Adolf, Albert, Arnold, Bendřich, Ervín, Jindřich, Hubert, Karel, Konrád, Ludvík, Norbert, Oldřich, Otakar, Otmar, Richard, Robert, Rudolf, Vilém, Zikmund; Amálie, Hedvika, Hilda, Matylda*.

6. Імена, запозичені з інших мов. З англійської – *Alfréd, Eduard, Edvín, Osvald, Evelína*; зі скандинавських мов (переважно у новіші часи) – *Ivar, Olaf, Ralf, Sven; Dagmar, Gerda, Gréta, Ingrid, Helda, Nora*.

Вплив решти мов у репертуарі імен, уживаних у чехів, незначний. Кельтського походження є імена *Alan, Artur, Dag, Oskar, Ronald; Brigita*. Декілька імен прийшли недавно з угорської мови, переважно за словацьким посередництвом: *Tibor, Zoltán; Aranka, Ilona, Marika*. Під впливом розширення міжнародних зв'язків, у тому числі і з країнами, що розвиваються, у Чехію проникли імена, загальноновживані в основному в Азії та Африці: *Aram, Mohamed, Omar; Alina, Fatima, Lejla, Zeva*.

Отже, в сучасному чеському антропоніміконі наявні елементи як давньої спільно-слов'янської єдності, так і нашарування пізніших епох. Найбільш відчутні зміни відбулися під впливом прийняття християнства. Церковно-християнські імена і зараз становлять базу сучасного списку особових власних імен.

Уже в новітні часи розширення контактів з іншими народами сприяло поповненню і розширенню списку імен за рахунок деяких найбільш уживаних і популярних в інших народів імен, у тому числі як із Сходу, так і з Заходу. Однак вживаються вони, звичайно, значно рідше, ніж імена, що вже вкоренилися в іменнику в попередні епохи, і суттєвого впливу на вигляд чеського іменника не мають.

⁶ Детальніший список імен кожною з вказаних груп див. докл.: *Knappová M. Jak se bude jmenovat? Praha, 1978. S.50–298.*

Боже́на АНТОНЯК

СИНКРЕТИЗМ ЗНАЧЕНЬ ЧАСУ Й ДОЛІ У СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОРЕНІ *ROK- ТА ЙОГО ПОХІДНИХ

Досліджуючи темпоральну лексику, лінгвісти часто звертають увагу на об'єднання в одному слові різних, на перший погляд, віддалених значень, наприклад, часу й погоди, часу й долі, часу й значень зручності, сприятливості і т.ін.¹ Однак відзначаючи це явище, дослідники рідко роблять спроби пояснити його природу. У пропонованій публікації, використовуючи багато супутніх факторів, у тому числі відомості з етнографії й фольклору, розглянемо дуалізм темпоральних значень і значень долі, фатуму у словах з коренем *rok- у деяких слов'янських мовах.

Праслов'янський корінь *rok- та його похідні функціонують у всіх слов'янських мовах та діалектах: порівн. ст.-слов. **рокъ**, давньо-руськ. *рокъ* – “строк, рік; вік; правило; доля”, укр. *рік*, рос. *рок* – “доля, фатум; діал. рік”, блр. *рок*, серб. і хорв. *rok/pok* – “строк”, “час”, словен. *rok* – “строк; фатум, доля; віщування”, чеськ. та словацьк. *rok*, пол. *rok* – “рік”, в.-луж. *rok* – “те ж”.

У давньоруській мові слово *рокъ* характеризувалося широким спектром значень: в одних переважав часовий компонент, інші означали “долю”, а також “правило; постанову”²: Зрю рока уже скончашася (Псалт. XIV ст.); Литва же не приспъ на рокъ (у *призначений строк*); Естли бы застава въ Жида черезъ рокъ день одинъ была (*рік*); Выше рока развеличается срцьмъ (*непомірно, надто*); Иже по року оць..., похваленыи моужь... (*вік*); Мнье сего рока (*числа; кількості*); Все реша: се оуставъ и се рокъ да постоить неподвижимъ (*постанова, рішення*); Съмръти наводятся рокомъ жизненнымъ (*долею*).

Наведені приклади свідчать, що давньоруське слово *рокъ*, окрім власне часового (строк, час, рік; вік, Alter), мало ще й інші значення, майже повсюдно втрачені у слов'янських мовах, а саме: 1) правило; 2) доля. Значення долі (fatum) похідні кореня *rok- мають лише в сучасній словенській та російській мовах: *рок*, *роковой*, часто у поєднанні з іменником, що позначає час або часовий відрізок (*роковой миг, роковая минута, роковой день і т.ін.*); Мусульмане вьрують въ рокъ, христіане въ провидьніе; Противъ рока не пойдешъ; Рока не минуешь³. Часове значення похідних кореня *rok- (годъ, льто) збереглося лише в окремих (південних та західних) діалектах російської мови: Прийти на уреченый годъ⁴. У решті слов'янських мов слова з коренем *rok- характеризуються передусім часовими значенням (строк, рік). Значення часу в російському *рок* залишається немовби прихованим, “завуальованим” (порівн. оче-

¹ Кочерган М.П. Лексика часових понять в українській мові // Лексикологія та лексикографія. Київ, 1966. С.53–64; Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). Москва, 1994; Якубинская-Лемберг Э.А. Этимология слова “доба” // Учен. зап. Ленинград. ун-та. Серия филологических наук. № 301. 1961. С.244–257.

² Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Москва, 1989. Т.3. С.496.

³ Даль В.И. Словарь живого великорусского языка. Москва, 1955. Т.4. С.103.

⁴ Там само.

видність цього значення у словах *срок*, *срочный* і т.і.). Спробуємо пояснити такий синкретизм значень часу й долі у загальнослов'янському корені ***rok-** та його похідних.

Етимологічний словник російської мови М.Фасмера вказує на зв'язок праслов. ***roky** – “строк” з “реку”, “речь” (порівн. зв'язок лат. *fatum* – “доля, фатум” з *fabula* – “чутка, поголос”, *fari* – “говорити”)⁵. Цей же корінь в рос. *пророк*, *прорицать* – “віщувати долю”, укр. *вирок*. Давньоруське *оурекание* означало “наклеп, нарікання, обмовляння”: Оурьканиа три: бладнею и зельи, еретичьство⁶. Цей же корінь в укр. *нарікати*, *дорікати* – “скаржитися, жалітися”, пол. *narzekać* – “те ж”, серб. і хорв. *naricati* – “голосити (за покійником), називати, давати ім'я”. При цьому укр. діал. *врекати* (і іменник *вроки*), укр. літ. *зурочити* мають значення “зіпсувати долю замовлянням, лихим словом, лихими думками” (порівн. рос. “сглазить” – якщо в українській “лихе слово”, навіть “лиха думка”, то в російській – “лихе око”, “недобрий погляд”, але зміст один – зіпсувати долю). Таке поєднання двох, здавалося б, віддалених значень, на перший погляд, видається ілюзорним і неправдоподібним. Однак подальші дослідження підтверджують синкретизм значень часу й долі (фатуму): зокрема, про це свідчить аналіз інших слів з темпоральним значенням (напр., з коренем ***vrem-**). Розщеплення окремих, пов'язаних раніше, а з часом все більш самостійних значень призвело до розвитку міжмовної омонімії у слов'янських мовах, тому семантична карта праслов'янського кореня та його похідних не бігається з семантичними картами в сучасних слов'янських мовах.

М.М.Маковський наголошує на тісному переплетенні життя людини у давнину із здійсненням язичницьких ритуалів, релігійних дій, які супроводжувалися жестикуляцією, рухами, розчленуванням і поділом на частини жертвних тварин. При цьому обряд супроводжувався заклинаннями. Однак, як справедливо зауважує Маковський, саме *рух* становив основу ритуальних дій. Без сумніву, саме тому головними поняттями, які згодом лягли в основу величезної кількості індоєвропейських слів (як конкретних, так і абстрактних), були поняття “гнути” й “різати”⁷. Семантика руху й культових дій пов'язана з семантикою мовлення: порівн. індоєвроп. корінь ***uer-** зі значенням “гнути, крутити, різати”, а також “спалювати”, що, очевидно, пов'язано ще з однією важливою умовою ритуалів – вони відбувалися біля вогнища (на якому спалювалися принесені в жертву тварини): порівн. болг. *дъмя*, але болг. *дума*, укр. *думати*, рос. *думать*, а також “спалювати; диміти” (порівн. і.-є. ***uer-** “спалювати”, але англ. *word* – “слово”; нім. *rauchen* – “диміти”, *Rauch* – “дим”, але рос. діал. *речить* – “говорити”, *рок*; нім. *sprechen* “говорити”, але *brechen* – “ламати”. (У зв'язку з цим цікаво вказати на зв'язок значень “говорити” і “бачити”: лит. *žereti* – “сяяти, світити”, *žeruoti* – “палати, зблискувати”, рос. *взор*, *зоркий*, *зреть*, словен. *zreti* – “глянути”, чеськ. *zřítí* – “бачити”, але рос. *позор*. Синкретизм значень *вогонь* – *свійво* – *зір* – *мовлення* виявляється у паралелях укр. *зурочити*, але рос. *сглазить*).

У похідних кореня ***rok-** семантика часу зумовлена з первісною ідеєю руху, з нею ж пов'язується й семантика мовлення (порівн. рос. *речь*, *речи* – говорити – , ст.-сл. *рекъти*, порівн. споріднене д.-інд. *racana* – “послідовність, порядок, черга”; мовлення можна розглядати як послідовність звуків і слів). Семантика долі як результату вербального акту – пророкування, очевидна в рос., укр. *пророк*, рос. *прорицать*, *пророчить*, укр. *пророкувати*.

⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1987. Т.3. С.496.

⁶ Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Т.3. С.1261.

⁷ Маковський М.М. Удивительный мир слов и значений. Москва, 1989. С.24.

Таким чином, чітко простежується ланцюг розвитку значень похідних кореня ***rok**–: рух як основа ритуалу, з ідеєю якого пов'язуються ідеї часу і мовлення (як порядку, послідовності в одному випадку подій, в другому – звуків та слів) – доля як результат вербального акту (*пророкування*).

Отже, використання позамовних факторів допомагає пояснити значення *долі*, *фатуму* як своєрідне уявлення про неї як про результат мовленнєвої діяльності. Залучення таких факторів, а також лексико-семантичний і етимологічний аналіз коренів, лексичних шарів та окремих слів дають змогу виявити нові особливості розвитку тих лексичних груп та лексем, які раніше вважалися в славістиці порівняно добре дослідженими.